

ARAşTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK
VE SİYASET: YUGONOSTALJİ’NİN SİYASİ ETKİ
POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

İbrahim Fevzi GÜVEN* - Mustafa KRUPALIJA**

ÖZ

En yalın haliyle Sosyalist Yugoslavya dönemine yönelik nostalji şeklinde ifade edilebilecek Yugonostalji, eski Yugoslavya ülkelerinde benimsenen sosyokültürel bir akım olarak farklı biçimlerde tezahür etmektedir. Yugonostalji’nin siyasetle ilgili boyutu ise Yugoslavya’nın dağılması döneminde patlak veren ve çok kültürlü bir arada yaşama pratiğini hiçe sayan savaşlara ve etnik milliyetçiliğe yönelik eleştirel bir tavrı yansıtmaktadır. Bunun yanında, eski Yugoslavya ülkelerinin günümüzde yoksulluk, yolsuzluk, işsizlik gibi siyasi ve ekonomik sorunlar sarmalına saplanıp kalması, Yugonostalji’nin bu sorunlardan bıķıp usanmış kitlelerce benimsenebilecek bir siyasi harekete yön verme ihtimalini akıllara getirmektedir. Çalışmada Yugonostalji’nin Yugoslavya’ya özlemi ve mevcut sorunlara karşı eleştirel bir tavrı ifade eden sosyokültürel bir akım olmanın ötesinde, Yugoslavya sonrası ülkelerde alternatif bir siyasi akıma dönüşebilme ve yeni bir siyasi kimlik oluşturabilme potansiyeli ele alınmıştır. Çalışmanın temel varsayımı, Yugonostalji’nin henüz kolektif hafızaya dayalı kültürel bir akım olmanın ötesine geçebilecek, kitleleri siyasi motivasyonla bir araya getirebilecek bir güce sahip olmadığı yönündedir

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Milliyetçilik, Nostalji, Yugoslavya, Yugonostalji.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Karabük, ORCID: orcid.org/0000-0001-8616-947X, E-posta: ibrahimguven@karabuk.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Saraybosna, ORCID: orcid.org/0000-0002-1555-6840, E-posta: mkrupalija@ius.edu.ba

OPEN ACCESS

**NOSTALGIA, IDENTITY, AND POLITICS IN THE FORMER
YUGOSLAVIA: AN ASSESSMENT OF THE POTENTIAL FOR
POLITICAL INFLUENCE OF YUGONOSTALGIA**

ABSTRACT

Yugonostalgia, defined briefly as nostalgia for the era of socialist Yugoslavia, manifests itself in various forms as a socio-cultural movement adopted in the former Yugoslav countries. The political aspect of Yugonostalgia is an expression of a critical attitude towards the wars and ethnic nationalism during the break-up of Yugoslavia, which disregarded the practice of multicultural coexistence. Furthermore, considering that the former Yugoslavia countries are currently entangled in a cycle of political and economic problems such as poverty, corruption, and unemployment, the possibility arises that Yugonostalgia could lead to a new political movement that could be embraced by the masses who are fed up with those troubles. The study discusses the potential of Yugonostalgia to transform into an effective alternative political movement in post-Yugoslav countries and to forge a new political identity beyond being a socio-cultural movement expressing nostalgia for Yugoslavia and a critical attitude towards contemporary problems. Its main assumption is that Yugonostalgia does not yet have the potency to go beyond being a cultural movement based on collective memory and to unite the masses with political motivation.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Nationalism, Nostalgia, Yugoslavia, Yugonostalgia.

EXTENDED ABSTRACT

Yugonostalgia, which simply means nostalgia and longing for the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, appears in different forms as a socio-cultural movement embraced in the countries of the former Yugoslavia. The longing for Yugoslavia is sometimes expressed in the revival of the Tito cult and praise for Tito, sometimes in souvenirs, cafes, bars, and restaurants designed to remember or commemorate Yugoslavia, or in various works of art such as music, paintings, and sculptures from the Yugoslav era. Beyond nostalgia for the past, the political dimension of Yugonostalgia generally reflects a critical attitude toward what happened during and after the dissolution of Yugoslavia and the current political and economic situation of former Yugoslavia countries.

The wars that took place during the dissolution of Yugoslavia, especially the bloody civil war in Bosnia Herzegovina, which is referred to as

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

a mini-Yugoslavia with its multi-ethnic structure where Bosniaks, Serbs, and Croats live together, are criticized by Yugonostalgics who long for the times when different nations, ethnic and religious groups lived together in peace. Another point of criticism is the political, economic, and social problems of the new states that emerged after the collapse of Yugoslavia, a once powerful and prestigious country that provided prosperity and security to its inhabitants.

The fact that ethnic nationalism still influences the politics of the countries of the former Yugoslavia today and that the post-Yugoslavia period is mired in a spiral of political and economic problems such as poverty, corruption, and unemployment, raises the possibility that Yugonostalgia could give direction to a political movement adoptable by the masses who are fed up with these problems. In this regard, the study discusses the potential of Yugonostalgia to transform into an effective alternative political movement in post-Yugoslav countries and to forge a new political identity, beyond being a socio-cultural movement that expresses a longing for Yugoslavia and a critical attitude towards current problems. The key assumption of the study is that Yugonostalgia has not yet had the power to go further than being a cultural movement based on collective memory in the form of “nostalgia for the good old days” and to bring the masses together with political motivation.

First of all, it is essential to recognize that Yugonostalgia is a complex and often ambiguous phenomenon, encompassing numerous layers of diverse sentiments and motivations that defy easy categorization. It does not encapsulate a solitary, unified stance, mindset, or socio-cultural inclination. Instead, it is shaped in diverse manners by the groups embracing it. Consequently, one could contend that Yugonostalgia lacks a firm ideological foundation capable of steering a coherent political movement; rather, it constitutes an amorphous amalgamation of critical attitudes that manifest in a myriad of forms. Secondly, nationalism stands as a formidable rival to those who seek to challenge mainstream politics in the former Yugoslav countries on the basis of nostalgia. Nationalism which has had a lasting political influence since the very beginning of Yugoslavia, was the main driving force behind the wars during the disintegration of the country in the 1990s, and is still the most prominent political and ideological tendency today, seems to leave no room for alternative movements in the near future. Moreover, a considerable portion of people who experience nostalgia for Yugoslavia and have negative opinions about current events also express intense allegiance towards their own nation-states and demonstrate nationalist inclinations. This implies that Yugonostalgia does not necessarily contradict nationalism;

rather, it often represents a critical stance that yields little political influence and even nationalists may embrace.

When considering the phenomenon of Yugonostalgia in a political context, Bosnia and Herzegovina stands out as a very relevant case. This is because in Bosnia and Herzegovina, the multi-ethnic, multicultural coexistence that was the hallmark of Yugoslavia has been preserved in the post- Yugoslav period, while the deep divisions between those with secessionist tendencies and the advocates of the country's territorial integrity still prevail. Furthermore, while other former Yugoslav nations have largely concluded their state- and nation-building processes, in Bosnia and Herzegovina, this remains an unfinished agenda. However, given the detrimental effects of the 1990s war on the centuries-old practice of multicultural coexistence and the Bosnian Serb elite's persistent claim that Bosnia and Herzegovina is an artificial state imposed by external powers, it seems unlikely that Yugonostalgia or Yugoslav identity will have any substantial political influence in the country.

In sum, in Bosnia and Herzegovina and other former Yugoslav states, Yugonostalgia does not embody a forward-looking approach with a vision for the future and formulating political concepts aimed at solving contemporary problems. Instead, it reflects a retrograde attitude in which groups struggling with current challenges in their respective countries adopt a pessimistic and inert view of the future of their nations, often protesting the present by seeking refuge in the past. Yugonostalgia falls short of constituting a political movement capable of addressing problems and dismantling the nationalist paradigm. In quantitative terms, Yugonostalgics are a minority in the former Yugoslav countries, while the majority, dissatisfied with the post-Yugoslav aftermath, do not draw inspiration from the past and have instead embraced various forms of nationalism. This underlines the lack of substantial mass support for Yugonostalgia.

Giriş

En yalın haliyle, geçmişe yönelik romantik bir özlem olarak tanımlanabilecek olan nostalji, Sovyetler Birliği, Doğu Almanya ve Yugoslavya'nın halefi ülkelerde sosyalist dönemi özlemle yad eden görüşler olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, sosyal bilimlerin sosyoloji, antropoloji, tarih ve siyaset bilimi gibi pek çok farklı disiplinde hakkında çalışmalar yapılan Yugonostalji, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti geçmişine

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

duyulan özlem ve bağlılık hissi olarak tanımlanabilir.¹ Popüler kültürde, Yugoslavya döneminden kalma ya da o dönemi ele alan filmler ve müziklerde, reklam, pazarlama ve turizmde ve gündelik yaşamın pek çok farklı veçhesinde ifade şansı bulan Yugonostalji, sadece Yugoslavya dönemini bizzat tecrübe etmiş kişileri değil, nesilden nesle aktarılan kolektif hafıza unsuru olarak bu dönemden sonra doğanları da etkileyebilmektedir.²

Siyasetle ilişkisine bakıldığında, Yugonostalji'nin eski Yugoslavya ülkelerindeki siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlar karşısında eleştirel bir tutumun Yugoslavya geçmişine yönelik güzellmelerle yansıtıldığı protest bir tavır olduğu söylenebilir. Yugonostalji'nin temsil ettiği bu eleştirel tutum, bazı yazarlar tarafından bu akımın basit bir nostalji olmanın ötesinde, Yugoslavya'nın dağılması sürecinden günümüze kadar bölgede yaşanan sorunların temel kaynaklarından görülen etnik milliyetçiliğe veya siyasetin etnikleştirilmesine karşı siyasi bir anlam ifade ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Yugonostalji'nin siyasi anlam taşıdığı tespiti, siyasetin geniş tanımı içerisinde kayda değer bir sosyolojik gerçekliğe işaret etse de yönetim biçimleri, siyasi rejimler, hükümet politikaları ve siyasi partilerin tutumları gibi dar anlamdaki "siyaset" içerisinde bu akımın nasıl bir etki gücüne sahip olduğu literatürde yeterince tartışılmamıştır. Bu bağlamda, Yugonostalji ile ilgili değerlendirmeler ile eski Yugoslavya ülkelerindeki kimlik ve siyaset tartışmalarını bir araya getiren bu çalışmada aşağıda sıralanan sorulara cevap aranacaktır: Yugonostalji'nin taşıdığı siyasi anlam, eski Yugoslavya ülkelerinde siyasetin işleyişine alternatif bir görüş olarak katılabilecek ya da mevcut siyasete meydan okuyabilecek bir güce mi işaret etmektedir? Yugonostalji, eski Yugoslavya halklarını geçmişe duyulan özlem etrafında bir araya getirerek siyasi bir etki potansiyeli mi oluşturmaktadır, yoksa şimdinin sorunlarından uzaklaşmak için geçmişe yönelen birbirinden bağımsız gruplara verilen ortak bir isimden mi ibarettir? Yugonostalji, Yugoslavya'nın zihinlerde yeniden inşa edildiği sosyokültürel bir akım olmanın ötesinde, eski Yugoslavya ülkelerindeki devlet ve siyaset yapısına nüfuz edebilme gücüne sahip midir?

¹ Pål Kolstø, "Identifying with the Old or the New State: Nation-Building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav Successor States: Nation-Building versus Yugonostalgia", *Nations and Nationalism*, Cilt 20, Sayı 4, Ekim 2014, s. 763; Nicole Lindstrom, "Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia", *East Central Europe*, Cilt 32, Sayı 1-2, 2005, s. 233-34.

² Lindstrom, *a.g.m.*, s. 240; Maja Maksimović, "Unattainable Past, Unsatisfying Present—Yugonostalgia: An Omen of a Better Future?", *Nationalities Papers*, Cilt 45, Sayı 6, Kasım 2017, s. 1066-69.

Yugonostalji ile ilgili literatürdeki bilgi birikimi ve tartışmaların, cevap aranan araştırma soruları çerçevesinde betimsel bir analiz yoluyla incelendiği çalışmada, Yugonostalji'nin taşıdığı potansiyele dair önceki çalışmaların pek çoğunda öne çıkan görüşlerden farklı bir bakış açısı ortaya konularak literatüre mütevazı bir katkı sunulması amaçlanmıştır. Yugoslavya geçmişine yönelik özlem etrafında oluşan bu akımın adeta tepkisel bir başkaldırı ve yeni bir siyasi görüşün neşet ettiği yer gibi yorumlanmasının sorgulandığı çalışmada, Yugonostalji'nin en büyük rakibi milliyetçilik karşısında siyasette belirleyici bir konum elde edip edemeyeceği tartışması, eski Yugoslavya ülkelerindeki toplumsal ve siyasi gelişmelere yakından bakılarak ele alınmıştır. Tito döneminde büyük oranda bastırılabilmiş olsa da hiçbir zaman etkisi yok edilemeyen, sadece ülkenin parçalandığı 1990'larda değil, en başından itibaren Yugoslavya siyasetine yön veren saiklerin başında gelen milliyetçilik karşısında Yugonostalji'nin siyasete etki edebilme ihtimali eski Yugoslavya ülkelerindeki siyasi ve toplumsal gelişmeler ışığında yeniden değerlendirilmiştir.

Çalışmada ortaya konulan yorum ve değerlendirmeleri mümkün kılan veriler, Yugonostalji ve eski Yugoslavya ülkeleriyle ilgili kitap, makale, yazılı ve görsel basında yer alan haberler gibi ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Eski Yugoslavya ülkelerinde Yugonostaljik ve milliyetçi eğilimleri inceleyen saha araştırmalarına dayalı çalışmalarda ortaya konulan anket sonuçları, istatistikler, mülakatlar ve değerlendirmeler gibi nicel ve nitel bulgulardan yararlanılarak, birincil kaynakların kullanılmamasının yarattığı sınırlılığın, önceki çalışmaların sunduğu zengin verilere başvurulması giderilmesi amaçlanmıştır. Bunun yanında, çalışmanın yazarlarının Bosna Hersek ve Yugoslavya ile ilgili önceki çalışmalarında³ elde ettikleri saha araştırması verileri ve gözlemlerinden faydalanılarak Yugonostalji'nin siyasi etki potansiyelini daha geniş bir çerçevede ele almak mümkün olmuştur.

---

³ İbrahim Fevzi Güven, *Bosna-Hersek'te Savaş, Güvenlikleştirme ve Siyasi Liderler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2023; İbrahim Fevzi Güven, "Yugoslavya'nın Dağılımı Bağlamında Josip Broz Tito ve Slobodan Miloseviç'in Söylem ve Politikalarının İncelenmesi", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Sayı 17, 2016; Mustafa Krupalija, *Modern Boşnak Milli Kimliğinin Teşekkülü ve Kimlik Unsurlarının İncelenmesi (1850-2020)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. İsmail Demirezen, İstanbul 2020.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

**1. Eski Yugoslavya Ülkelerinde Yugoslavya Nostaljisi:
Yugonostalji**

Yugonostalji'yi, radikal bir değişimin ardından ortaya çıkan nostalji akımlarından biri olarak görmek mümkündür.⁴ Zira Soğuk Savaşın sona ermesinin getirdiği büyük değişimler, Baltık ülkelerinden Balkanlar'a, Doğu Almanya'dan Rusya'ya kadar eski sosyalist ülkelerin pek çoğunda sosyalizm nostaljileri doğurmuştur.⁵ Rusya'da *Sovyet nostaljisi* (*Soviet Nostalgia*), Doğu Almanya'da *Ostalgie* ve Yugoslavya'nın halefi devletlerde Yugonostalji olarak anılan bu nostaljilerin pek çok ortak özelliği bulunmakla birlikte, aynı zamanda buldukları ülkelerin siyasi ve toplumsal yapısını, tarihi ve kültürünü yansıtan biçimde farklı görünümlere ve özgün yapılarla sahip oldukları söylenebilir.⁶

Sosyalizm sonrası nostalji hediyelik eşyalar, sosyalist tarzda barlar ve restoranlar örneklerinde görüldüğü gibi ezoterik geçmişin turizm amacıyla pazarlanması, eğlence ve tüketim kültürünün bir parçası haline gelmesinden sosyalist fikirlerin savunulmasına ve sosyalist geçmişe ait bayramların, anıtların, şahsiyetlerin, sanat eserlerinin vs. desteklenmesine kadar farklı biçimlerde tezahür edebilmektedir.⁷ Bununla birlikte, genel anlamda sosyalizm sonrası nostaljilerin öne çıkan özelliği, eski siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel düzenin ortadan kalkmasının doğurduğu sonuçlara ve yeni düzenin, eski günleri aratan sorunlar yumağı haline gelmesine yönelik eleştirilerin bir ifadesi olmalarıdır.⁸ Bu çerçevede Yugonostalji, eski Yugoslavya halklarının bir kısmı için gerçeklikten kaçışın, kendi köşesine çekilmenin, Yugoslavya döneminin çok uluslu, çok kültürlü düzenine bağlılığın devam etmesinin ifadesi olabileceği gibi, kimi zaman da sosyalizm sonrası toplumlarda oluşan kimlik bunalımı ve anlamsızlık duygusuyla başa

⁴ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York 2001.

⁵ Mitja Velikonja, "Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries", *East European Politics and Societies: and Cultures*, Cilt 23, Sayı 4, Kasım 2009, s. 535.

⁶ Aleksandar Bošković, "Yugonostalgia and Yugoslav Cultural Memory: Lexicon of Yu Mythology", *Slavic Review*, Cilt 72, Sayı 1, 2013, s. 54.

⁷ Tanja Petrovic, "Nostalgia for the JNA? Remembering army in the former Yugoslavia", *Post-Communist Nostalgia*, (ed.) Maria Todorova ve Zsuzsa Gille, Berghahn Books, New York 2010, s. 61-81; Mitja Velikonja, *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*, Mirovni inštitut, Ljubljana 2008, s. 13.

⁸ Anthony Enns, "The Politics of Ostalgic: Post-Socialist Nostalgia in Recent German Film", *Screen*, Cilt 48, Sayı 4, Ocak 2007, s. 475-91.

çıkma yöntemi ya da güncel sorunlara karşı muhalif bir tutum şeklinde ortaya çıkabilmektedir.⁹

Nostalji genellikle yaşanmış gerçek geçmiş deneyimlerden daha çok, geçmişe dair tahayyüller ve aynı zamanda geleceğe dair beklentiler ve ideallerle ilgili olmaktadır.¹⁰ Nostaljiye duyulan ihtiyaç çoğunlukla, eski günlerin bir daha geri dönmeyecek biçimde yitirildiğini gözler önüne seren büyük değişimlerden sonra ortaya çıkmaktadır. Bu tür değişimler sonucunda eski yaşam biçimleri, sosyal, ekonomik ve siyasi düzenleri yerle bir olan insanlar, gerçek hayatta kaybettikleri şeyleri hafızalarında muhafaza etmek için anılar geliştirmeye başlamaktadır.¹¹ Burada oluşturulan kolektif hafıza, geçmişini olduğu gibi hatırlamaktan ziyade, bugünün içinde geçmişini sürekli yeniden inşa etmek anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle nostalji; geçmişini, bugün sahip olunmayan özellikler ve imkanlar öne çıkarılarak seçici bir biçimde hatırlama eylemidir.¹² Nitekim Yugonostaljik söylem ve düşüncelerde Yugoslavya rejiminin çeşitli baskıcı ve anti-demokratik politikaları, ifade özgürlüğünün kısıtlılığı, rejim muhaliflerine uygulanan yaptırımlar gibi konuların pek yer almadığı görülmektedir.¹³ Bu açıdan bakıldığında Yugonostalji, Yugoslavya sonrası yeni dönemde siyasi ve ekonomik pek çok sorunlarla karşı karşıya kalan eski Yugoslavya halklarının Yugoslavya dönemini olumlu yönlerini öne çıkararak özlemle anmalarınıdır. Bugünün sorunlarına tepki olarak geçmişini, “Tito dönemi Yugoslavya’sının o güzel günlerinin”, gerçekte olduğundan daha parlak bir şekilde yeniden inşa edilerek hatırlandığı söylenebilir. Zira Yugoslavya sonrası dönemde önce iç savaş ve siyasi krizler, ardından devam eden süreçte yaygın işsizlik, yoksulluk ve yolsuzluk, toplumsal yozlaşma gibi sorunlarla karşı karşıya kalanlar için Yugoslavya döneminin mevcut koşullardan daha iyi görünmesi şaşırtıcı değildir.¹⁴

⁹ Kolstø, *a.g.m.*, s. 761; Mitja Velikonja, *Rock'n'Retro: New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*, Založba Sophia, Ljubljana 2013.

¹⁰ Zala Volčič, “Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the Former Yugoslavia”, *Critical Studies in Media Communication*, Cilt 24, Sayı 1, Mart 2007, s. 25.

¹¹ Maja Breznik ve Rastko Močnik, “Organized Memory and Popular Remembering: The Encounter of Yugonostalgia Theories with Socialism”, *Memory Studies*, Cilt 15, Sayı 5, Ekim 2022, s. 1056.

¹² Petrovic, *Nostalgia for the JNA? Remembering army in the former Yugoslavia*, s. 64.

¹³ Melih Filiz, *Dağılıştan Sonra Sosyalist Yugoslavya’yı Hatırlamanın Nostaljik Boyutu: Saraybosna Örneği*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Şeref Uluocak, Çanakkale 2020, s. 106.

¹⁴ Lindstrom, *a.g.m.*, s. 235.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Sosyalizm sonrası nostaljilerin ele alındığı pek çok çalışmada, sosyalist döneme yönelik özlemin ortaya çıkmasının temel nedenlerinden biri olarak neoliberal politikalar ve kapitalizme geçişin beraberinde getirdiği sosyoekonomik sorunların söz konusu ülkelerde yarattığı hayal kırıklıklarına işaret edilmiştir.¹⁵ Bu çerçevede, Yugonostalji akımının oluşmasının altında yatan en önemli sebeplerden birisi, eski Yugoslavya ülkelerinin günümüzde içinde buldukları ekonomik sorunların yarattığı hoşnutsuzluktur. Bu konuda ilginç bir örnek olarak, Slovenya'da 1993-2018 yılları arasında gerçekleştirilen çeşitli anket sonuçlarını ele alan Breznik ve Močnik'in¹⁶ çalışmasına değinilebilir. Söz konusu anket sonuçlarına göre, ülkede ekonomik krizin yaşandığı 2011-2013 arası dönemde sosyalizme yönelik olumlu tutumlarda artış yaşanırken kapitalizme yönelik olumlu tutumlarda düşüş yaşanmıştır. Bu şekilde, eski Yugoslavya ülkelerinin toplumlari nezdinde Yugonostalji, kapitalizmin rekabetçi yapısının yıpratıcılığı karşısında sosyalist geçmişin özlenmesi olarak ortaya çıkabilmektedir.¹⁷

Yugoslavya'nın özlemlerle anılan özellikleri arasında, halkına oldukça iyi yaşam koşulları sunan, onların sosyoekonomik ihtiyaçlarını karşılayan ve barış, dayanışma ve birlik içinde yaşamalarını sağlayan bir ülke olması sayılmaktadır.¹⁸ Yugoslavya özellikle 1960'lar ve 1970'ler döneminde, yüksek büyüme oranlarına sahip ekonomisi, oluşturulan altyapı sistemleri, sunulan sağlık hizmetleri, nüfusun çoğunluğunun ilk, orta ve hatta yüksek eğitime erişimini sağlayan eğitim sistemi ve kadın haklarındaki gelişmeler gibi hayatın farklı veçhelerine yansıyan büyük bir modernleşme süreci yaşamıştır. Bunun yanında, ülkenin antifaşist ideolojiden sonra en önde gelen vaaadinin sosyal adaletin tesis edilmesi üzerine olması, Yugoslavya'yı halkları

---

¹⁵ Monika Palmberger, *How Generations Remember: Conflicting Histories and Shared Memories in Post-war Bosnia and Herzegovina*, *Global diversities*, Palgrave Macmillan, London 2016, s. 167-69; Ivana Spasić, "Jugoslavija Kao Mesto Normalnog Života: Sećanja Običnih Ljudi u Srbiji", *Sociologija*, Cilt 54, Sayı 4, 2012, s. 577-94; Tanja Vuckovic Juros, "Things Were Good during Tito's Times, My Parents Say": How Young Croatian Generations Negotiated the Socially Mediated Frames of the Recent Yugoslav Past", *Memory Studies*, Cilt 13, Sayı 6, Aralık 2020, s. 932-51.

¹⁶ Maja Breznik ve Rastko Močnik, "Organized Memory and Popular Remembering: The Encounter of Yugonostalgia Theories with Socialism", *Memory Studies*, Cilt 15, Sayı 5, 2022, s. 1059.

¹⁷ Volčič, *a.g.m.*, s. 35.

¹⁸ Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present—Yugonostalgia*, s. 1066.

nezdinde meşrulaştıran ve Yugoslavya sonrası dönemde özlemle anılmasını sağlayan özelliklerinden biri olmuştur.¹⁹

Sosyalist Yugoslavya'nın kurucusu, "Birlik ve Kardeşlik" ülküsünün yaratıcısı olan karizmatik lider Tito kültü, Yugoslavya'ya duyulan nostaljinin ayrılmaz bir parçası niteliğindedir. Velikonja²⁰ gibi kimi yazarlarca Yugoslavya devlet başkanı Josip Broz Tito'nun liderlik nitelikleri, kişisel karizması ve siyasi başarılarına yönelik bu övgü ve özlem *Titostalji* olarak kavramsallaştırılmıştır. Her yıl binlerce eski Yugoslavya vatandaşı, Tito'nun Kumrovec'teki doğduğu evi ve Belgrad'daki mezarını ziyaret etmek için toplanmakta, sadece Tito'yu değil, onun şahsiyetiyle bütünleşmiş olan Yugoslavya'yı anmaktadırlar.²¹ Tito kültü, eski Yugoslavya ülkelerinde sokaklara verilen isimlerle, çeşitli kafe ve restoranların Yugonostaljik ve Titonostaljik tasarımlarıyla ve Yugoslav lidere dair posterler, heykeller ve benzeri sanat eserleri ile yaşatılmaktadır.²²

Yugoslavya'nın dünya çapında saygın bir ülke olması ve bu durumun Yugoslavya vatandaşlarının hayatına somut bir yansıması olarak istedikleri yere vize şartı olmadan serbestçe gidebilmeyi sağlayan prestijli bir pasaporta sahip olmaları, Yugoslavya nostaljisine sahip kişilerce sıkça dile getirilmektedir.²³ Bu prestijli konumu getiren ise Tito'nun Soğuk Savaş döneminde ne Batı Blokunda ne de Doğu Blokunda yer almayı reddeden Bağlantısızlar hareketine liderlik etmesi olmuştur. Bu sayede Tito Yugoslavya'sı ne ABD ne de Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmiş, bloklardan uzak durarak uluslararası politikada her iki blokun da göz ardı edemeyip ilişki kurmaya yöneldiği önemli bir stratejik konum elde etmiştir. Soğuk Savaş döneminde böyle prestijli bir konum elde ederek önemli bir bölgesel güç olan Yugoslavya'nın kendi vatandaşlarının temel bazı isteklerini yerine getirmekten aciz, 'önemsiz', hatta kimilerince 'başarısız' devletlere

---

¹⁹ Đorđe Tomić, "From 'Yugoslavism' to (Post-) Yugoslav Nationalisms: Understanding Yugoslav Identities", *European National Identities: Elements, Transitions, Conflicts*, (ed.) Roland Vogt, Wayne Cristaudo ve Andreas Leutzsch, Routledge, New York 2014, s. 276-77.

²⁰ Velikonja, *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*.

²¹ Marijana Belaj, "I'm not religious, but Tito is a God': Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims", *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*, (ed.) Peter Jan Margry, Amsterdam University Press, Amsterdam 2008, s. 71-93.

²² Lindstrom, *a.g.m.*, s. 236-38.

²³ Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present – Yugonostalgia*, s. 1071.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

bölünmesi, Yugoslavya'ya özlem duyanların üzüntü ve öfke ile bahsettiği bir dönüşüm olmuştur.²⁴

Yugonostalji aynı zamanda bölgede 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'ların başlarından itibaren egemen olan ve Yugoslavya'nın dağılmasının en önemli sebeplerinden biri olarak görülen etnik milliyetçi söylemlere karşı çıkan bir tavır içermektedir. Bu açıdan bakıldığında Yugonostalji, ulusal, etnik ya da dinî farklılıklara dayalı bir siyasetin değil, etnik, dinî vb. farklılıklara rağmen barış içinde bir arada yaşayabilme kültürünün öne çıktığı Yugoslavya dönemine yönelik bir özlemi içermektedir.²⁵ Yugonostalji, Yugoslavya döneminde bir arada yaşamış olan farklı ulusların artık birbirlerini düşman olarak görmesine, kanlı savaşlar sonucu hem fiziksel olarak farklı ulus-devletlere bölünmelerine hem de zihinsel olarak bir zamanlar aynı ülkede yaşadıkları halde aralarına aşılmaz duvarlar örüp ayrışmalarına yönelik bir tepkinin ifadesidir. Çok kültürlü ve çok uluslu bir yapıyı; farklı uluslar arasında kardeşlik ve birliği muhafaza etmeyi ülkü edinen Yugoslavlık fikri, siyasi sloganların ve resmi söylemlerin ötesinde insanların gündelik yaşam pratiklerine de tezahür etmiştir.²⁶ Bu bağlamda, Yugoslavya'nın dağılması sürecinde bağımsızlığını kazanan yeni devletlerin hemen hemen tümünü saran ve günümüzde de etkin olmaya devam eden etnik milliyetçiliği benimsemeyi reddeden pek çok kişi, Yugoslavya dönemine ait çok kültürlü kimlik yapısının hatıralarına tutunmaya çalışmaktadır.²⁷

Bosna Hersek ve Kosova gibi Yugoslavya'nın dağılması sürecinin sivillerin yoğun şekilde hedef alındığı kanlı savaşlarla tecrübe edildiği ülkelerde Yugoslavya'ya dair nostalji ifade edilirken yeni dönemle eski dönem arasında güvenlik kaygıları açısından bir kıyaslamaya da gidilmektedir. Özellikle Yugoslavya'nın dağılması sürecinde patlak veren savaşların en şiddetlisinin yaşandığı Bosna Hersek'te, Yugoslavya'ya dair hatırlananlar arasında Boşnaklar, Sırp ve Hırvatların barış içinde bir arada

²⁴ Jessica Greenberg, "On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia", *American Anthropologist*, Cilt 113, Sayı 1, Mart 2011, s. 89; Lindstrom, *a.g.m.*, s. 235-36; Stephanie Schwandner-Sievers, "Invisible-Inaudible: Albanian Memories of Socialism After the War in Kosovo", *Post-Communist Nostalgia*, (ed.) Maria Todorova ve Zsuzsa Gille, Berghahn Books, New York 2010, s. 105-6.

²⁵ Lindstrom, *a.g.m.*, s. 235-42; Volčič, *a.g.m.*, s. 25.

²⁶ Dubravka Ugrešić, *The Culture of Lies: Antipolitical Essays*, (çev.) Celia Hawkesworth, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1998, s. 232.

²⁷ Fedja Burić, "Dwelling on the Ruins of Socialist Yugoslavia: Being Bosnian by Remembering Tito", *Post-Communist Nostalgia*, (ed.) Maria Todorova ve Zsuzsa Gille, Berghahn Books, New York 2010, s. 227.

yaşaması ve güvenlik endişelerinden uzak olmaları ile ilgili anlatılar ön plana çıkmaktadır.²⁸ Yugonostalji konusunda Kosova’da bir saha çalışması gerçekleştiren Schwandner-Sievers²⁹ ve benzer bir çalışmayı Bosna Hersek’te gerçekleştiren Burić’in³⁰ Arnavut ve Boşnaklarla yaptıkları görüşmelerde elde ettikleri bulguların ortak noktası, katılımcılar tarafından Tito Yugoslavya’sının Yugoslavya sonrasına kıyasla kendilerini daha güvende hissettikleri bir yer olduğunun ifade edilmesidir. Örneğin Burić’in³¹ çalışmasında kendisiyle görüşme yapılan bir Boşnak katılımcı, Tito döneminde Boşnakların güvenlik endişelerinin olmadığını, fakat Yugoslavya sonrası dönemde Bosna Savaşının üzerinden yıllar geçmesine rağmen Srebrenica’da, Capljina’da ya da Stolac’ta barış ve huzur içinde yaşayamadıklarını, kendilerini güvende hissedemediklerini ifade etmiştir. Schwandner-Sievers³² ise Kosovalı Arnavutların Tito’yu güvenliklerini sağlayan bir lider olarak gördüğünü, bu nedenle Tito’nun ölümünü kendileri için “sonun başlangıcı” olarak yorumladıklarını aktarmıştır.

Sosyalist Yugoslavya’nın en temel ideolojik prensiplerinden biri, Yugoslavya halkları arasındaki etnik, ulusal, dinî farklılıkları inkâr etmeyen ancak tüm bunları “Birlik ve Kardeşlik” ülküsü altında bir araya getiren ortak üst kimlik anlayışıydı. Zira farklı kimlikleri bir araya getiren böyle bir devleti bir arada tutmanın yolu, diğer kimlikleri yok saymadan fakat onların üzerinde bir ortak üst kimlik olarak “Yugoslav” kimliğinin inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Milli kimlikler böylelikle farklı Yugoslavya cumhuriyetleriyle özdeşleştiği ölçüde, zaman zaman devlet politikaları tarafından açıktan destekleniyor görünümü taşımaktaydı. Fakat aynı durum diğer ‘ortak üst kimlikler’ için geçerli değildi. Örneğin, 1970’ler ve 1980’lerde Bosna Hersekli bazı Müslüman din adamlarının toplanmış kitlelere ‘kardeşler’ şeklinde hitap etmesi Yugoslavya’nın ‘kardeşlik’ tasavvuruna ve halkların ‘birlik ve beraberliğine’ düşmanca bir saldırı şeklinde algılanmış ve söz konusu din adamlarının ciddi bir itibar suikastına uğramasına neden olmuştu. Dinî kardeşliğin böylelikle ‘milli kardeşlikten’ çok daha hassas ve daha tehlikeli bir konu olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür.

Etnik, kültürel, dilsel ve dinsel argümanların “Kardeşlik ve Birlik” sloganı karşısında somut birer rakip olarak ortaya çıkması Yugoslavya’nın

²⁸ Palmberger, *How generations remember*, s. 65-66.

²⁹ Schwandner-Sievers, *a.g.m.*, s. 103-104.

³⁰ Burić, *a.g.m.*, s. 237-38.

³¹ Aynı yerde, s. 237.

³² Schwandner-Sievers, *a.g.m.*, s. 105-106.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

dağılma sürecine girdiği 1980'lerin sonu ve 1990'ların başlarında gerçekleşmiştir.³³ Böylece Tito Yugoslavya'sının ortadan kalkmasıyla yitirilen şey, günümüzde Yugonostalji'nin ve Titonostalji'nin ana temalarından biri olan ve "Birlik ve Kardeşlik" mottosuyla ifade edilen çok uluslu, çok kültürlü bir arada yaşama idealinin kaybolması şeklinde algılanmıştır.³⁴ Fakat her ne kadar Yugoslavya döneminde sahip olunan toplumsal mozağin yitirilmesi eleştirilse de çok kültürlülüğün yeniden sağlanması için Yugoslavya benzeri bir yapının yeniden tesis edilmesi gibi bir amaç ya da arzunun ortaya konulduğu söylenemez. Tıpkı diğer post-sosyalist nostalji akımlarında olduğu gibi sosyalist Yugoslavya dönemine ilişkin nostalji, sosyalizme geri dönme, sosyalist sistemi geri getirme isteği anlamına gelmemektedir.³⁵ Nostaljik duyguların nesnesi komünizm, sosyalizm veya Yugoslavya'nın sahip olduğu siyasi birim değil, askerî güç, uluslararası itibar, ekonomik refah, sosyal güvenlik, farklı uluslar ve toplumsal gruplar arasında birlik, dayanışma, dostluk ve kültürel işbirliği gibi Yugoslavya dönemine dair özelliklerin ve değerlerin bir karışımı olmaktadır.³⁶

Yugonostalji, Yugoslavya'nın sahip olduğu ideallere veya ideolojiye bir övgü ya da hasretten ziyade, sadece eski "normal" günlere duyulan özlemin ifadesi olarak da ortaya konulabilmektedir. Bosna Hersek örneğini ele alan Palmberger,³⁷ "normal" bir yaşama dair nostaljinin ekonomik güvenlik ve refahın yanı sıra, sosyalist Yugoslavya'da toplumsal yaşamın temel yapıtaşlarından görülen etnik bir arada yaşama (*suživot*) ve iyi komşuluk (*komšiluk*) gibi belirli toplumsal değerlerle de sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde, Sırbistan'da gerçekleştirdikleri saha çalışmalarında normallığe yönelik nostalji eğilimlerine rastlayan Spasić³⁸ ve

³³ Lindstrom, *a.g.m.*, s. 233-36.

³⁴ Vesna V. Godina, "The Outbreak of Nationalism on Former Yugoslav Territory: A Historical Perspective on the Problem of Supranational Identity", *Nations and Nationalism*, Cilt 4, Sayı 3, 1998, s. 413; Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos Vjerskog i Nacionalnog u Identitetu Bošnjaka Od 1980. Do 1990. Godine*, Institut za Istoriju, Sarajevo 2012, s. 116-17; Schwandner-Sievers, *a.g.m.*, s. 106; Volčić, *a.g.m.*, s. 24-25.

³⁵ Petrovic, *Nostalgia for the JNA? Remembering army in the former Yugoslavia*, s. 18; Aynı yerde, s. 64; Velikonja, *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*, s. 22.

³⁶ Tanja Petrovic, "The Territory of the Former Yugoslavia in the 'Mental Maps' of Former Yugoslavs: Nostalgia for Space", *Sprawy Narodowosciowe*, Sayı 31, 2007, s. 263-73.

³⁷ Palmberger, "Ruptured Pasts and Captured Futures: Life Narratives in Postwar Mostar", *Focaal-Journal of Global and Historical Anthropology*, Sayı 66, 2013, s. 14-24.

³⁸ Spasić, *a.g.m.*, s. 581-90.

Maksimović,³⁹ Sırpların 1990'larda yaşanan anormalliklere ve günümüzde karşı karşıya oldukları sosyoekonomik sorunlara gönderme yaparak Yugoslavya dönemindeki normal yaşantılarını duydukları özlemi ifade ettiklerini aktarmışlardır. Üstelik Maksimović, eski "normal" günlere nostaljiyle yaklaşan bu kişilerin kendilerini Yugonostaljik olarak tanımlamak şöyle dursun, bu tip görüş ve hislere sahip olanları küçümsediklerini, hatta birçoğunun ülkelerinde hâkim milliyetçi söylemlerin bir çeşidini açıkça benimseyen, uluslarının gururlu üyeleri olduklarını eklemiştir.

2011 yılında eski Yugoslavya ülkelerinde düzenlediği anket çalışmasıyla Yugonostaljik eğilimleri inceleyen Kolstø,⁴⁰ bu eğilimlerin en çok Sırbistan ve ardından Bosna Hersek'te var olduğunu, Hırvatistan ve Kosova'nın ise Yugonostaljik fikirlere en az rastlanılan ülkeler oldukları sonucuna ulaşmıştır. Yazara göre Hırvatistan ve Kosova'da ulus inşa sürecinde kaydedilen başarılar, bu ülkelerde Yugoslavya'ya özlem duyulmamasında belirleyici olan temel faktörler arasındadır. Bu noktada, Hırvatistan ve Kosova milliyetçiliklerinde Yugoslavya'nın Sırbistan'ın hakimiyet kurma çabaları ile ilişkilendiriliyor olması ve dolayısıyla Yugoslavya'dan kopuşun bir tür ulusal kurtuluş olarak görülmesinin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Nitekim aynı şekilde, Yugonostaljik eğilimlerin en çok Sırbistan'da görülmesi de Sırp milliyetçiliğindeki Yugoslavya ile Sırbistan'ı özdeşleştirme çabalarının bir tezahürü olarak okunabilir. Yugoslavya'nın dağılmasının en önemli sebeplerinden birisi, Sırbistan'ın Miloseviç yönetimi altında Yugoslavya'nın merkezîyetçi yapısını güçlendirerek "Büyük Sırbistan" idealine Yugoslavya çatısı altında ulaşma çabaları karşısında başta Hırvatistan ve Slovenya'nın cumhuriyetlere daha çok özerklik talep etmesi olmuştur.⁴¹ Esasında I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'ndan beri varlığını koruyan, daha sonra Tito Yugoslavya'sının da temel siyasi dinamiklerinden biri olan merkezîyetçi ve âdem-i merkezîyetçi eğilimler arasındaki bu anlaşmazlık, her ulus tarafından Yugoslavya'ya farklı misyonlar ve anlamlar yüklendiğini gözler

---

³⁹ Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present–Yugonostalgia*, 1071; Aynı yerde, s. 1074.

⁴⁰ Kolstø, *a.g.m.*, s. 767-71.

⁴¹ Mark Biondich, *The Balkans: Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 186; Florian Bieber, *The Rise of Authoritarianism in The Western Balkans*, Palgrave Macmillan, Cham 2020, s. 15; İrfan Kaya Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı? Balkan Dramının Perde Arkası*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2009, s. 20; Kürşat Çınar, "Dismemberment of Yugoslavia: Lessons for the Ethnic Conflict Literature", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, 2019, s. 19.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ’NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

önüne sermektedir.⁴² Bu şekilde Yugoslavya’nın merkezîyetçi ve âdem-i merkezîyetçi amaçlara sahip olan uluslar tarafından farklı biçimlerde algılanması, bağımsızlığını kazanan eski Yugoslavya ülkelerindeki Yugonostaljik eğilimlere etki edebilmektedir. Bosna Hersek’teki yüksek Yugonostaljik eğilimler ise, Yugoslavya döneminde barış içinde çok etnikli bir arada yaşama kültürüyle öne çıkan bu ülkenin Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte kendisini bir savaşın ve çok etnikli yapıya karşı girişilen etnik temizlik faaliyetlerinin içinde bulması ve Yugoslavya sonrası dönemde ülkenin etnik gerilimler, yozlaşmış siyaset ve sosyoekonomik sorunlar ile anılır hale gelmesi ile açıklanabilir.⁴³ Nitekim pek çok çalışmada, Yugonostalji’nin Bosna Hersek’te savaş sonrası siyasi ve ekonomik koşullara, etnik milliyetçilik ve neoliberalizmin ülkedeki hakimiyetine yönelik bir karşı söylem (*counter-discourse*) ve karşı hegemonik (*counter-hegemonic*) duruşu temsil ettiği öne sürülmüştür.⁴⁴

2. Yugonostalji’nin Siyasi Etki Potansiyeli

Yugonostalji’nin siyasi alanda etki doğurabilme potansiyelini küçümseyen ve onu siyasi alanın dışında gören bakış açısı⁴⁵ kabul etmeyen pek çok yazar tarafından Yugonostalji, genellikle eski Yugoslavya ülkelerinde doğurabileceği siyasi sonuçlar çerçevesinde ele alınmıştır. Breznik ve Močnik’e⁴⁶ göre Yugonostalji, Yugoslavya döneminin pasif şekilde yad edildiği bir tarih nesnesi olmanın ötesinde, yeni bir siyasi özneliğin inşasına yol açabilecek ileriye dönük (*prospective*) bir hatırlama olarak tasavvur edilebilir. Petrovic,⁴⁷ nostalji söyleminin basit bir özlem ve

⁴² Haakan Wiberg, “Societal Security and the Explosion of Yugoslavia”, *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, (ed.) Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre, Pinter Publishers, London 1993, s. 97.

⁴³ Burić, *a.g.m.*, s. 227-28; Kolstø, *a.g.m.*, s. 766.

⁴⁴ Filiz, *a.g.e.*, s. 6-7; Palmberger, “Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future”, *Sociologija*, Cilt 50, Sayı 4, 2008, s. 357; Mitja Velikonja, “When Times Were Worse, The People Were Better: The Ideological Potentials and Political Scope of Yugonostalgia”, *Nostalgia on the Move*, (ed.) Mirjana Slavković ve Marija Đorgović, (çev.) Natalija Majsova, The Museum of Yugoslavia, Belgrade 2017, s. 10.

⁴⁵ Milica Popović, “Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers”, *Nostalgia on the Move*, (ed.) Mirjana Slavković ve Marija Đorgović, The Museum of Yugoslavia, Belgrade 2017, s. 44.

⁴⁶ Breznik ve Močnik, *a.g.m.*, s. 1065.

⁴⁷ Tanja Petrovic, “‘When We Were Europe’: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives. The Case of the Cable Factory Workers in Jagodina”, *Remembering Communism: Genres of Representation*, (ed.) Maria Todorova, Social Science Research Council, New York 2010, s. 128-29.

keder ifadesi olmadığını, aynı zamanda onu dile getirenlerin görüşlerini ifade etmelerine, belirli değer sistemlerini kurmalarına veya korumalarına ya da belirli hedeflere ulaşmalarına olanak tanıyan güçlü bir ideolojik araç olabileceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, ortak sosyalist geçmişin eski Yugoslav devletlerinde etnik sınırları aşan bir direniş, dayanışma ve kolektivite kaynağı olabileceğini ve arzu edilen bir geleceğin inşa edilmesinde kullanılabileceğini savunmuştur.⁴⁸ Benzer bir açıdan bakıldığında, eski Yugoslavya ülkelerindeki hakim siyasi söylem karşısında eleştirel bir siyasi ve kültürel tutumu temsil eden Yugonostalji'nin, bu ülkelerdeki milliyetçilik temelinde şekillenen resmi hafıza politikaları karşısında karşı hafıza⁴⁹ (*counter-memory*) ve direniş stratejisi işlevi gördüğü savunulmaktadır.⁵⁰

Maksimović,⁵¹ Yugonostalji'nin aktif, dinamik ve ilerici eylemlere ilham verebileceğini öne sürerek onun siyasi eylemlere yön verebilecek potansiyeline dikkat çekmekle kalmamış, aynı zamanda eski Yugoslavya halklarının uzlaşma sürecinde de rol oynayabileceğini iddia etmiştir. Yazara göre, ortak geçmişin farklı ulusal, etnik, dinî grupların barış içinde bir arada yaşaması gibi olumlu ve kapsayıcı yönlerini öne çıkaran Yugonostalji, eski Yugoslavya halklarının Yugoslavya'nın dağılmasının ve bu süreçte yaşanan travmatik olayların oluşturduğu yabancılaşmanın üstesinden gelebilmelerine yardımcı olabilecek potansiyele sahiptir. Benzer görüşleri savunan Volčić'e⁵² göre Yugonostalji, eski Yugoslavya halkları arasındaki uzlaşma sürecinde ve bu halklar arasında yaşanan çatışmalarda kendini gösteren tarihsel gerilimlerin yapıcı şekilde tartışmaya açılmasında etkili olabilir.

Bosna Hersek'in Mostar kentinde Yugonostalji'ye dair saha çalışmaları gerçekleştiren Palmberger,⁵³ Yugoslavya geçmişinin idealize edilmiş anılarının savaş sonrası etnik ilişkilerin yeniden tesis edilmesinde önemli rol oynadığını, Mostar'ın çok kültürlü geleceğini inşa etmek için öne

---

⁴⁸ Tanja Petrovic, "The Past That Binds Us: Yugonostalgia as the Politics of Future", *Transcending Fratricide: Political Mythologies, Reconciliations, and the Uncertain Future in the Former Yugoslavia*, (ed.) Srdja Pavlovic ve Marko Zivkovic, Nomos, Baden-Baden 2013, s. 130-31.

⁴⁹ Boym, *The Future of Nostalgia*, s. 49.

⁵⁰ Popović, *a.g.m.*, s. 43-46.

⁵¹ Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present – Yugonostalgia*, s. 1078.

⁵² Volčić, *a.g.e.*, s. 27.

⁵³ Palmberger, *Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future*, s. 366-68; Palmberger, *Ruptured Pasts and Captured Futures: Life Narratives in Postwar Mostar*, s. 17-22.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ’NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

sürülen “güçlü masallar” işlevi gördüğünü belirtmiştir. Bosna Hersek’te Yugonostalji’nin geçmişe özlemden ziyade ülkedeki mevcut sorunları aşma yönünde geleceğe dair istekleri yansıttığını belirten yazar, etnik husumetlerin aşılmasında Yugonostaljik fikirlerin etkili olabileceğini ileri sürmüştür. Benzer görüşlere sahip olan Maksimović⁵⁴ de Yugonostalji’nin sadece Bosna Hersek’te değil tüm eski Yugoslavya ülkelerinde birbirleriyle çatışma yaşamış toplumlar arasında uzlaşma ve güven inşası sürecine katkı sunabileceğini savunmuştur.

Velikonja,⁵⁵ nostaljinin belli amaçları gerçekleştirmek için araçsallaştırılmış bir hüviyete bürünebileceğini belirterek Yugonostalji’nin siyasi, toplumsal ve ekonomik amaçlar için kullanılabilirliğini öne sürmüştür. Bu çerçevede, Yugonostalji’nin belli bir siyasi harekete yön vermek üzere düşünsel bir zemin olarak kullanılabilir potansiyeli söz konusudur. Nitekim Yugoslavya sonrası dönem eleştirilirken Yugoslavya dönemiyle bir kıyaslamaya gidilerek şimdiki koşulların daha kötü olduğunun belirtildiği her nostaljik görüş, bir anlamıyla muhalif bir siyasi duruşu temsil etmektedir. Yugonostalji’nin siyaseten etkili olabileceği görüşüne sahip olan yazar,⁵⁶ bir başka eserinde Yugonostalji’nin aktif ve özgürleştirici (*emancipatory*) potansiyelinden söz etmiştir. Bu potansiyele örnek olarak, Yugoslavya sonrası ülkelerde siyaseti ve yönetimleri eleştirmek için gerçekleştirilen protesto gösterileri gibi eylemlere işaret etmiştir. Bunun yanında, çeşitli gösterileri örnek göstererek Yugonostaljiklerin bir araya gelip geçmiş hüzünle anmanın ötesine geçmekte olduklarını ve ülkelerindeki çeşitli siyasi kararların, yasaların ya da genel anlamda hâkim siyasi söylemin ve diğerlerini dışlayan etnik milliyetçiliğin ya da neo-faşist oluşumların eleştirilmesine aktif olarak katıldıklarını belirtmiştir. Bu nedenle Yugonostalji’nin sadece pasif ve durağan görünümüyle var olmadığını, aynı zamanda aktif ve özgürleştirici bir söylem olabileceğini ve nostaljiklerin sadece geçmiş hatırlayan “ağlamaklı gözlerle” değil, aynı zamanda geleceği inşa etmek için harekete geçen “sıkılmış yumruklara” sahip olabildiklerini ileri sürmüştür.⁵⁷

⁵⁴ Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present – Yugonostalgia*, s. 1074-76.

⁵⁵ Velikonja, *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*, s. 121-34.

⁵⁶ Mitja Velikonja, “Between Collective Memory and Political Action: Yugonostalgia in Bosnia-Herzegovina”, *Bosnia-Herzegovina since Dayton: Civic and Uncivic Values*, (ed.) Ola Lishaug ve Sabrina P. Ramet, Angelo Longo Editore, Ravenna 2013, s. 351-68.

⁵⁷ Mitja Velikonja, “The Past with a Future: The Emancipatory Potential of Yugonostalgia”, *Imagination: Civil Identities and Rights in European Nation-states: Securing the Rights of Migrant Workers as a Contribution for Sustainable Peace-building*, (ed.) Lana Zdravkovic ve Iva Zenzerovic-Sloser, Mirovni inštitut, Ljubljana 2011, s. 161.

Yugonostalji'nin toplumsal ve siyasi açıdan eski Yugoslavya ülkelerinde önemli sonuçlar doğurabilecek potansiyelde olduğunu öne süren pek çok çalışma olsa da bazı çalışmalarda bu sosyokültürel akımın siyasi etki oluşturabilmesinin ve mevcut siyasette kendisine alternatif bir alan açabilmesinin önündeki engellere değinilmiştir. Örneğin Burić,⁵⁸ Yugonostalji'nin toplumsal karşılığına değinse de katı bir şekilde belirlenmiş ulusal sınırlara bölünüp ayrı düşmüş eski Yugoslavya halklarını post-milliyetçi bir konsensüste bir araya getirebilecek bir potansiyele sahip olmadığını öne sürmüştür. Bununla birlikte yazar, Yugonostalji'nin kendi başına ulus ötesi bir birliktelik doğuracak etkiye sahip olmadığını belirtse de eski Yugoslavya ülkelerinin Avrupa Birliği gibi bir örgüt çatısı altında bir araya gelmesinin Yugonostalji'yi siyasi açıdan daha etkili kılabileceğini de eklemiştir.⁵⁹

Maksimović,⁶⁰ Yugonostalji'nin eski Yugoslavya ülkelerindeki iktidar sistemini sorgulayan, eleştiren ve kimi zaman ona meydan okuyan toplumsal boyuta sahip olduğunu savunsa da herhangi bir ideolojik temele veya herhangi bir siyasi strateji ve programa dayanmadığını ifade etmiştir. Yazar, çalışmasında Yugonostalji'nin aktif ve ilerlemeci (*progressive*) yönünü ortaya koymasına rağmen bazı siyasi kararlara karşı sokak gösterileri ve mevcut sorunlara karşı eleştirel söylemin ötesinde daha ciddi hedeflere ulaşabilecek, örgütlü ve programlı bir sosyopolitik boyuttan yoksun olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Yugonostalji'nin mevcut düzene karşı siyasi bir mücadeleden ziyade, bu düzenden duyulan memnuniyetsizliğin göstergesi ile sınırlı kaldığını, mevcut siyasi işleyişe meydan okuyabilecek bir güce ve motivasyona sahip olmadığını eklemiştir.⁶¹ Konuya farklı bir açıdan yaklaşan Popović,⁶² Yugonostalji'nin esasında milliyetçiliği ya da ulusal kimlikleri ya da eski Yugoslavya ülkelerindeki ana akım siyaseti yerinden etmeden kendisine yeni bir katman açarak var olan bir hayali cemaat olduğunu öne sürerek, Yugonostalji'ye yönelik belki de en itidalli ve gerçekçi görüşlerden birini ortaya koymuştur.

---

⁵⁸ Burić, *a.g.m.*, s. 241.

⁵⁹ Aynı yerde.

⁶⁰ Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present – Yugonostalgia*, s. 1073.

⁶¹ Aynı yerde, s. 1079.

⁶² Popović, *a.g.m.*, s. 48.

3. Yugonostalji'nin Zorlu Siyasi Rakibi Milliyetçilik

Yugonostalji'den bahsedilirken, eski Yugoslavya ülkelerinde herkesin Yugoslavya dönemini “eski güzel günler” olarak hatırlamadığı, bu döneme dair oldukça olumsuz görüşler taşıyanların da var olduğundan söz edilmelidir. Diğer bir ifadeyle, Yugoslavya sonrası halef devletlerde Yugonostaljik görüşler olduğu kadar Yugoslavya geçmişinin benimsenmesi ya da yaşatılmaya çalışılmasını reddeden ve Yugoslavya'ya dair anılar ve sembollerden rahatsız olanlar da söz konusudur. Örneğin 2004'te Makedonya'da yayınlanan Yugonostaljik bir televizyon programından bahseden Lindstrom⁶³, bu programda Yugoslavya'ya dair sembollerin kullanılmasının ülkede bazı kesimlerce eleştirildiğini, Yugoslavya geçmişinin öne çıkarılmasından rahatsızlık duyanların olduğunu aktarmıştır. Benzer bir noktaya değinen Breznik ve Močnik,⁶⁴ Slovenya'da siyasi elitler ve üst düzey devlet kademelerinde benimsenen söylemin halk arasında kimi kesimlerin sahip olduğu Yugonostaljik görüşlerden oldukça farklı olduğunu öne sürmüşlerdir. Hatta Yugoslavya geçmişine yönelik resmî ideolojide yer alan bu olumsuz tutumu yansıtır şekilde, Yugoslavya geçmişinin adeta yok sayılarak Slovenya tarihinin, ülkenin Yugoslavya'dan ayrıldığı ve bağımsız olduğu 1991'den başlatan bir resmî söylemin varlığından söz etmişlerdir. Bu durumun sadece Slovenya'ya özgü olmadığı, eski Yugoslavya ülkelerinin pek çoğunda resmî söylemlerde bir “karanlık çağı” temsil etmediği sürece Yugoslavya'dan pek bahsedilmediği ve sosyalist Yugoslavya dönemine ilişkin olumlu anıların gözden düşürülmeye çalışıldığı söylenebilir.⁶⁵

Bir dünya savaşı olmasının yanında, I. Yugoslavya olarak da anılan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı topraklarında başta Sırp ve Hırvatlar olmak üzere farklı ulusal gruplar arasında büyük bir iç savaş özelliği taşıyan II. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Sosyalist Yugoslavya'da, milliyetçilik neredeyse en tehlikeli iç düşman olarak görülmüştür.⁶⁶ Tito'nun “Birlik ve Kardeşlik” mottosu altındaki Yugoslavizm ideolojisinin en önemli amaçlarından birisi, Yugoslavya'ya II. Dünya Savaşı ve öncesinde yaşananlara benzer bir iç çatışma yaşatmasından ve ülkeyi parçalamasından korkulan milliyetçi siyasetin önlenmesi olmuştur. Fakat Tito sonrası dönemde yükselişe geçen ve 1990'lar ve 2000'lerde eski Yugoslavya ülkelerinin bağımsız ulus-devletlerine kavuşmalarıyla sonuçlanan milliyetçiliğin zaferi,

⁶³ Lindstrom, *a.g.m.*, s. 227-28.

⁶⁴ Breznik ve Močnik, *a.g.m.*, s. 1058-59.

⁶⁵ Popović, *a.g.m.*, s. 44.

⁶⁶ Godina, *a.g.m.*, s. 415.

yeni dönemde siyaseti etkisi altına alan milliyetçi tutum ve söylem tarafından bir zamanlar kendilerini iç düşman olarak gören Yugoslavya'nın milliyetçilik karşıtı geçmişinin topa tutulması sonucunu doğurmuştur.⁶⁷ Yugoslavya'nın dağılmasının ardından eski Yugoslavya ülkelerinde milliyetçi eğilimler siyasi elitler, kurumlar ve geniş bir nüfus kitlesinde etkisini gösteren baskın bir konumdadır.⁶⁸ Nitekim Yugoslavya'ya dair olumsuz düşüncelerin olmadığı durumlarda dahi, ulus ve devlet inşa sürecinin bir parçası olarak Yugoslavya'ya ait kolektif hafızanın, mekanların, sokak ve cadde isimlerinin vb. ulusal tarihin öğeleriyle, örneğin ulusal kahramanlarla, ulusa dair kolektif hafıza ile değiştirildiği gözlemlenebilmektedir.⁶⁹

Yugoslav kimliği aslında Sosyalist rejimin en güçlü olduğu dönemlerde bile mevcut siyasal kategori veya etnik kimlikler yerine geçecek bir muhtevaya sahip olmamıştır. Etnik kimlikler, cumhuriyetlere bölünen idari özerklik ve her bir cumhuriyeti belli bir etnik-millî toplulukla özdeşleştiren siyasi yapılanmasıyla birlikte siyasi ve sosyal hayatın merkezinde olmaya devam etmiştir. Devlet politikaları bu şekilde, Sovyet Birliğinde olduğu gibi, mevcut milliyetleri muhatap almaya ve aralarından seçici bir yaklaşımla uygun olan ve uygun olmayan milliyetleri belirlemeye devam etmiştir.⁷⁰ Her ne kadar milliyetçilik temelli siyasi aktiviteler, Tito döneminde büyük ölçüde bastırılmış olsa da Sosyalist Yugoslavya döneminde ulusal kimliklerin görünürlüğü ve siyasi muhtevası varlığını korumuştur. Üstelik 1960'ların sonu 1970'lerin başlarından itibaren ortak bir Yugoslav kimliği yaratma fikrinin bir adım geriye itilip cumhuriyetlerin özerkliklerini arttırmaya yönelik politikaların hız kazanmasıyla giderek daha fazla ulus-devlet benzeri bir yapıya kavuşmaya başlayan cumhuriyetler, Yugoslavya sistemi içerisinde ulusal kimliklerin pekiştirilmesi ve sağlamlaştırılması için uygun bir ortam bulmaya başlamıştır. Bu noktada en önemli dönüm noktalarından birisi olan 1974 Anayasası, merkezîyetçi eğilimler karşısında âdem-i merkezîyetçi yapıyı güçlendirerek cumhuriyetlere geniş yetkiler tanımış ve Yugoslavya'yı neredeyse konfederasyona benzer bir gevşek

---

⁶⁷ Güven, *Yugoslavya'nın Dağılması Bağlamında Josip Broz Tito ve Slobodan Miloseviç'in Söylem ve Politikalarının İncelenmesi*, s. 103-109.

⁶⁸ Tomić, *a.g.m.*, s. 286-87.

⁶⁹ Palmberger, *Renaming of Public Space: A Policy of Exclusion in Bosnia and Herzegovina*, Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity, Göttingen 2012, s. 15-23; Schwandner-Sievers, *a.g.m.*, s. 96-97.

⁷⁰ Rogers Brubaker, "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account", *Theory and Society*, Sayı 23, 1994, s. 49.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

federasyona dönüştürerek cumhuriyetlerin kendi çıkarlarını ve ulusal kimlikleri öne çıkarması için zemin oluşturmuştur.⁷¹

Yugoslavya'daki çok uluslu ve çok kültürlü yapının sembolik anlamda “koruyucu muhafızı” olarak görülen Tito'nun 1980 yılındaki ölümünün ardından kendilerine hareket alanı bulan milliyetçi siyasi elitler, Tito Yugoslavya'sının milliyetçiliklerin yükselişine izin vermeyen politikalarını eleştirmeye başlamışlardır. Bunun yanında, farklı ulusların bir arada yaşamasının mümkün olmadığını savunan etnik milliyetçi ideolojiyi meşrulaştırabilmek adına çok uluslu bir arada yaşama örneği olan Yugoslavya dönemi kolektif bellekten silinmeye ya da kötü bir imaja kavuşturulmaya çalışılmıştır.⁷² Benimsenen milliyetçi anlatılarda ve resmî tarih yazımında⁷³ sanki Yugoslavya dönemi yaşanmamış gibi, ulusal bellek anlatılarında Yugoslavya dönemi atlanarak II. Dünya Savaşı dönemindeki ulusal çekişmeler ve daha öncesindeki, örneğin Osmanlı Devleti dönemi veya bugünkü ulusal kimliğin öncülü olarak görülen Orta Çağ krallıkları gibi, tarihsel dönemlere odaklanılmıştır.⁷⁴

Yugonostalji'yi hoş karşılamayan, hatta Yugoslavya sonrası kurulan yeni ulus-devletlere karşı tehdit olarak görenlerin başında milliyetçi seçkinler ve genel anlamda etnik milliyetçiliği benimseyenlerin gelmesi şaşırtıcı değildir. Bu gruplar Yugoslavya geçmişini pek çok sorunun kaynağı ve kendi uluslarına yapılan haksızlıklarla dolu bir dönem olarak görmüş, hatta bu dönemi “elli yıllık komünist terör dönemi” gibi oldukça sert ifadelerle

⁷¹ Zdenko Cepić, “Yugoslavya'da Slovenya (1945-1991): Süreçler ve Olaylar”, *Yugoslavya Tarihi: 1918-1991*, (ed.) Hakan Demir, (çev.) Muharrem Rahte, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021, s. 115; Dejan Djokić, “‘After One Hundred Years’: The Yugoslav Idea in Historical Perspective”, *Historically Speaking*, Cilt 5, Sayı 2, 2003, s. 20; Husnija Kamberović, “Yugoslavya'da Bosna-Hersek (1918-1991)”, *Yugoslavya Tarihi: 1918-1991*, (ed.) Hakan Demir, (çev.) Muharrem Rahte, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021, s. 139; Tomić, *a.g.e.*, s. 276.

⁷² Hasan Duran ve İbrahim Fevzi Güven, “Radovan Karadžić'in Bosna Savaşı'na Dair Güvenlikleştirme Siyasetinde Kullandığı Söylemler”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Mart 2022, s. 192-213.

⁷³ Vahida Ramujkić, “Disputed Histories-Personal and Official Narratives in (Post) Yugoslav Era History Textbooks”, *Culture*, Sayı 9, 2015, s. 9-18.

⁷⁴ Filiz, *a.g.e.*, s. 91-92; Dejan Jović, “‘Official Memories’ in Post-authoritarianism: An Analytical Framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt 6, Sayı 2, Ağustos 2004, s. 102; Siniša Malešević, *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Routledge, New York 2002, s. 233-34; Mitja Velikonja, “Ways of Remembering Yugoslavia: The Yugoslav Rear-View Mirror”, *Yugoslavia from a Historical Perspective*, (ed.) Latinka Perović vd., Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade 2017, s. 524.

tanımlamışlardır.⁷⁵ Etnik milliyetçi söylemlerde Yugoslavya'nın çok uluslu bir birlikteliği savunan "Birlik ve Kardeşlik" ideali, farklı ulusları bir arada yaşamaya zorlamak olarak yorumlanmış ve 1990'larda yaşanan çatışmaların en önemli nedenlerinden birinin Yugoslavlık fikrinin düşman ulusları bu şekilde zorla bir arada tutmaya çalışması olduğu ileri sürülmüştür.⁷⁶

Milliyetçi çevrelerce Yugonostalji'ye yönelik eleştiriler en hafif şekliyle, değişen sosyopolitik koşullara uyum sağlamayı başaramayan zayıf kişilerin geçmişe sığınmaya çalışması olarak ifade edilmiştir.⁷⁷ Daha sert eleştirilerde ise baskıcı bir siyasi rejime özlem duymak, demokrasi karşıtlığı, siyasi ahlaktan yoksunluk, vatanseverlikten uzak olma, hatta ulusa, ulusal kimliğe ihanet ve düşmanlık olarak görülmüştür.⁷⁸ Nitekim Yugonostalji ilk kez, Yugoslavya'nın dağılması nedeniyle yasa boğulan, Yugoslavya'ya özlem duyanlara yönelik pejoratif bir anlama sahip bir terim olarak söz konusu milliyetçi söylem içinde kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁹ Tüm bu fikirlerin günümüzde gerek siyasi elitler gerekse hatırı sayılır bir kamuoyu kitlesi nezdinde canlılığını koruduğu düşünüldüğünde, Yugoslavya geçmişinin kendisine biçilen bu kötü imajdan kurtulup ana akım siyasette etkili olabilecek konuma ulaşmasını beklemek zor gözükmektedir.

Yugonostaljikler nasıl geçmişin tüm güzel anılarını Yugoslavya ile özdeşleştirerek hatırlıyorsa, Yugoslavya'ya pek olumlu hisler beslemeyen milliyetçiler ise genellikle başlarına gelen pek çok kötülüğü, Yugoslavya döneminde ulusal gruplarının uğradığı haksızlık, ayrımcılık ve baskı politikalarını ve Yugoslavya'nın dağılması döneminde yaşanan savaşları Yugoslavya ile bağlantılı şekilde hatırlamaktadırlar. Bu gruplar yaşadıklarının sorumlusu olarak doğrudan Yugoslavya'yı işaret etmeseler bile Yugoslavya'nın yaşananlara olanak tanıyan, zemin hazırlayan yapısından dem vurmaktadırlar. Dahası, gerçekleri yansıtsın ya da yansıtmassın, Yugoslavya'yı düşman gördükleri ulusal gruplarla ilişkilendirmektedirler. Örneğin Kosovalı bir Arnavut için genelde Yugoslavya, 1960'lardaki

⁷⁵ Burić, *a.g.m.*, s. 227; Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present–Yugonostalgia*, s. 1067; 1072.

⁷⁶ Duran ve Güven, *a.g.m.*, s. 197-99; Ugrešić, *The Culture of Lies: Antipolitical Essays*, s. 232.

⁷⁷ Petrovic, *Nostalgia for the JNA? Remembering army in the former Yugoslavia*, s. 63-64.

⁷⁸ Petrovic, *The Past That Binds Us: Yugonostalgia as the Politics of Future*; Ugrešić, *The Culture of Lies: Antipolitical Essays*, s. 23.

⁷⁹ Ivan Maksimović, "From Yugoslavia to Yugonostalgia: Political Elements in Narratives about Life in the Former SFRJ", *Twentieth Century Communism*, Sayı 11, 2016, s. 85; Dubravka Ugrešić, "Nostalgia", (çev.) David Williams, *Salmagundi*, Sayı 176, 2012, s. 6.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Rankoviç dönemini ya da 1980'lerin sonundan 1990'ların sonuna kadar yaklaşık on yıllık iktidarı sürecinde Kosovalılarda hiç de iyi anılar bırakmayan Sırbistan lideri Miloseviç'i hatırlatmaktadır.⁸⁰ Benzer şekilde bir Hırvat için Yugoslavya Sırp tahakkümü altında geçen on yıllar anlamına gelebildiği gibi⁸¹ bir Sırp için ise, 1986 Sırp Sanat ve Bilimler Akademisi Memorandumunda görüldüğü gibi, Sırp'ların ulusal çıkarlarına kasteden, tarihsel Sırp toprakları olduğu iddia edilen Kosova'ya özerklik veren, haksızlıklarla dolu Tito dönemi şeklinde hatırlanabilmektedir.⁸² Elbette Yugoslavya'yı bu şekilde hatırlayanların eski Yugoslavya halklarının çoğunluğunu yansıttığını iddia etmek detaylı bir saha araştırmasını gerektirse de özellikle milliyetçilik eğilimleri yüksek gruplar arasında bu görüşlere sıkça rastlandığını söylemek mümkündür. Dahası, milliyetçi eğilimlerin eski Yugoslavya coğrafyasında popülerliğini koruduğu hesaba katıldığında, Yugonostalji akımı kadar, hatta belki ondan daha güçlü bir damar olarak Yugoslavya veya Yugoslavlık karşıtı bir bakış açısından söz etmek mümkündür.

Yugoslavya'nın parçalanması Yugonostalji anlatısında etnik düşmanlıklar ve milliyetçiliğe yönelik eleştiriyi içerdiği gibi, bir aradayken güçlü ve prestijli bir ülke olan Yugoslavya'nın her biri çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar içinde boğulan daha küçük ve etkisiz devletlere bölünmesinin yarattığı üzüntü ve öfkeyi de temsil etmektedir. Bu çerçevede Yugonostalji'yi doğuran ana etkenlerden birinin Yugoslavya'nın dağılmasının hiç de iyi sonuçlar doğurmaması, 'gelenin gidene aratması' olduğu söylenebilir. Fakat buradan hareketle Yugonostalji'yi direkt olarak milliyetçilik karşıtı bir tutum olarak görmek yanıltıcı olabilmektedir. Esasında Yugonostalji doğrudan milliyetçiliğe değil, etnik milliyetçiliğin doğurduğu olumsuz sonuçlara tepkiyi yansıtmaktadır. Yugoslavya günlerini özlemle hatırlayanların ve milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte yaşananları eleştirenlerin pek çoğunun aynı zamanda ulusal kimliklerini ve Yugoslavya sonrası oluşan yeni devletlerini temel aidiyet unsuru olarak benimsemeleri, hatta Yugonostaljik denilebilecek fikirler taşıyanlar arasında milliyetçi eğilimlere sahip kişilerin de yer alması bu durumu ortaya koymaktadır.⁸³

⁸⁰ Schwandner-Sievers, *a.g.m.*, s. 101-3.

⁸¹ Kolstø, *a.g.m.*, s. 772-73.

⁸² Biondich, *a.g.e.*, s. 197.

⁸³ Larisa Kurtović, "Yugonostalgia on Wheels: Commemorating Marshal Tito across Post-Yugoslav Borders: Two ethnographic tales from post-war Bosnia-Herzegovina", *Newsletter of the Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies*, Cilt 28, Sayı 1, 2011, s. 2-13; Maksimović, *Unattainable Past, Unsatisfying Present – Yugonostalgia*, s. 1078.

Milliyetçiliğin yükselişiyile yaşananlar ve mevcut konjonktürde hâkim olan milliyetçi söylem hakkında olumsuz düşünceler söz konusu olsa da siyasi ve ekonomik sorunlara yönelik çözümler, yeni devletlerin milliyetçiliğin etkisinden tamamen arındırılmasında, siyasi ve toplumsal düzlemde milliyetçiliğin ortadan kaldırılmasında aranmamaktadır. Üstelik Maksimović'in⁸⁴ de belirttiği gibi, Yugonostaljik olmanın otomatik olarak diğer ulusal, etnik ya da dinî gruplara karşı düşmanlık veya nefret gibi duyguları ortadan kaldırdığı ve eski çok uluslu günlere geri dönülmesi isteğini yansıttığı söylenemez. Nitekim Maksimović sahada görüşmeler yaptığı pek çok kişinin Yugoslavya'ya ve temsil ettiği değerlere karşı sıcak duygular beslerken aynı zamanda kendi uluslarının ve ulus-devletlerinin gururlu üyeleri ve vatandaşları olduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla Yugonostalji milliyetçiliğin bir alternatifi ya da onun yerini almaya aday bir akım olmaktan uzaktır.

Bugün eski Yugoslavya ülkelerinde ulusal kimliğe veya ulus-devlete aidiyet temelinde şekillenmiş hâkim söylem, ulus üstü, supranasyonel yapısı nedeniyle Yugoslavya mirasına şüpheyile yaklaşmaktadır.⁸⁵ Bunun yanında, Yugoslavya'nın yıkılmasıyla birlikte Bosna Hersek dışarıda tutulursa eski Yugoslavya cumhuriyetlerinin hepsi, ulus ve devlet inşa süreçlerini yeni ulus-devletler olarak tamamlamışlardır. Yugonostalji her ne kadar siyasi bir sistem olarak Yugoslavya federasyonunu geri getirme amacı taşımasa da ulus-devletlerin sahip olduğu siyasi yapıya ve ulusal kimliklere yönelik tehdit olarak algılanabilecek fikirler içermektedir. Bu nedenle özellikle milliyetçi çevrelerin bakış açısında büyük oranda olumsuz bir anlama sahiptir ve milliyetçi olmayanlar tarafından da ülkelerinde siyasi bir harekete yön verebilecek, alternatif bir akım olabilecek düzeyde bir görüş olarak algılanmamaktadır. Mevcut siyasi, ekonomik ve sosyal sorunları eleştirirken bir kıyaslama aracı olarak Yugoslavya geçmişine sık sık başvuru da ne bu geçmişin küllerinden doğacak yeni bir siyasi hareket beklentisi ne de bu tip bir harekete destek sunacak büyük kitleler söz konusudur. En azından yakın gelecekte, eski Yugoslavya ülkelerinde ana akım milliyetçi siyasetin, Yugoslavya nostaljisine dayalı bir birliktelikten hareket eden yeni bir rakip siyasi akım tarafından alaşağı edilmesi ihtimali düşük gözükmemektedir.

---

⁸⁴ Aynı yerde.

⁸⁵ Petrovic, *Nostalgia for the JNA? Remembering army in the former Yugoslavia*, s. 70.

4. Bosna Hersek’te Kimlik, Siyaset ve Yugonostalji

Yugonostalji siyasi bağlamda tartışıldığında akla ilk gelen ülkelerden biri Bosna Hersek olmaktadır. Zira Yugoslavya’nın alameti farikası olan çok kimlikli, çok kültürlü bir arada yaşamı Yugoslavya sonrası dönemde de sürdüren; diğer eski Yugoslavya ülkeleri devlet ve ulus inşası sürecini büyük ölçüde tamamlamışken, ayrılıkçı eğilimler taşıyanlar ile ülkenin toprak bütünlüğünü savunanlar arasında derin ayrışmanın halen varlığını koruduğu Bosna Hersek özelinde Yugonostalji’ye siyasi bir potansiyel atfedilmesi şaşırtıcı olmamaktadır. Yugonostalji’nin siyasi potansiyeline dikkat çekenler, çok kültürlülük ve barış içinde bir arada yaşama özleminin etnik ayrışmanın yarattığı siyasi krizlere tepkinin yanı sıra ülkenin geleceği için bir anlam ifade edebileceğine işaret etmektedir. Bosna Hersek’in çok etnikli bir ülke olarak varlığını korumasını savunanlar ile ülkeyi mono-etnik siyasi birimlere bölmeyi amaçlayanlar arasında sonunda ülkeyi savaşa sürükleyen temel ayrışmanın⁸⁶ günümüzde halen varlığını koruyor olması, Yugonostalji’nin basit bir geçmişe özlem olmanın ötesinde bu siyasi çıkmazdan kaçışın ifadesi ya da daha iyi ihtimalle bu sorunun çözümüne ön ayak olabilecek bir siyasi söyleme dönüşebilme olanaklarını akıllara getirmektedir.

Yugoslav kimliği, millî kimliğin yerine geçmeyen ancak bir millet üstü aidiyet biçimi olarak Yugoslavya cumhuriyetleri arasında en çok Bosna Hersek’te karşılık buluyordu. Bunun başlıca nedenleri arasında, bütün Yugoslavya cumhuriyetleri arasında sadece Bosna Hersek’in yalnızca bir milletle özdeşleştirilmeden, Boşnak, Sırp ve Hırvatların bir arada yaşadığı çok uluslu bir cumhuriyet şeklinde tanımlanmış olması gösterilebilir. Bunun yanı sıra, Boşnaklar için Yugoslav kimliğinin cazibesi Sosyalist Yugoslavya ile sınırlı değildi; II. Dünya Savaşı öncesinde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve ardından Yugoslavya Krallığı Boşnakları ayrı ve özgün bir millet olarak tanımadığı için, Sırp ve Hırvat milliyetçilikleri karşısında Yugoslav üst kimliği, Boşnaklar için özgün kimliklerini korumaya işlevsel anlamda katkı sunabilecek bir içeriğe sahip olmuştur. Dolayısıyla, Yugoslav kimliğine sarılmak bu dönemde, Müslüman kitlelerin Sırp ve Hırvat kimlikleri ile özdeşleşmeyeceği, kendi içerisinde milliyet merkezli herhangi bir bölünmenin önlenmesine yardımcı olacak pratik ve pragmatik bir seçenek olmuştur.⁸⁷

⁸⁶ Güven, *Bosna-Hersek’te Savaş, Güvenlikleştirme ve Siyasi Liderler*, s. 196-206.

⁸⁷ Xavier Bougarel, “Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea”, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, (ed.) Dejan Djokic, Hurst, London 2003, s. 100-114; Mustafa Imamović, *Historija Bosnjaka*, Bosnjacka zajednica kulture Preporod, Sarajevo 1998, s. 563.

Yugoslav kimliği, ulusal aidiyetlerini rakip milliyetçilikler karşısında koruma çabalarında Boşnaklar için önemli bir işlev görmüşken, dinî kimliklerini muhafaza etme mücadelelerinde ise çoğu zaman Yugoslavya yönetiminin baskı aracı haline gelmiştir.⁸⁸ Bu nedenle Yugoslavya dönemi boyunca, siyasi rejimin milletlere ve dine yönelik tutumundaki değişimlere göre Boşnaklar için Yugoslavya ve Yugoslav kimliğinin taşıdığı anlam da değişkenlik göstermiştir.⁸⁹ Fakat bununla birlikte, Yugoslavya dönemi boyunca bir şekilde varlığını ve işlevini koruyan Yugoslav kimliği en ciddi darbeyi 1990'larda yaşanan savaşla birlikte almıştır. Toplumsal açıdan bakıldığında, daha önce özellikle şehir kültüründe kök salan ve dinler arası evliliklerle önemli bir karşılığı bulunan Yugoslav üst kimliği, savaşta tamamen değişen demografik görünüm ile cazibesini kaybetmiş ve şehirleşme süreci aracılığıyla kendi lehine işleyen avantajı, etnik merkezli göçlere bırakmıştır. Böylelikle, savaş koşullarında toplumsal ilişkilerin merkezinde etnik ve millî aidiyetler tekrardan güçlü bir şekilde yer edinmiştir. Bu durum, Boşnaklar arasında yapılan dinler arası evliliklerin ciddi oranda popülarite kaybetmesinde net bir şekilde görülebilmektedir. Boşnak ve Hırvat nüfusunun çoğunluk oluşturduğu Bosna Hersek Federasyonu'nda söz konusu karma evlilikler 1998 yılında %6,9'a düşmüş; ilerleyen yıllarda ise oransal düşüşünü sürdürmüştür. Öyle ki, 2008 yılında bu oran %4,5'e kadar gerilemiştir.⁹⁰ Savaş yıllarında Bosna Hersek nüfusunun yarıya yakınının zorunlu göçe maruz kalması; Boşnakların ülke içi göçlerde kendi etnik gruplarının hakimiyeti altında bulunan bölgelere yerleşmesi, doğal olarak bu yerleşim bölgelerinin etnik açıdan önemli ölçüde homojenleşmesine ve dolayısıyla oluşan yeni şehir kültürlerinin millî-dinî eksenleri etrafında şekillenmesine yol açmıştır.

Geçmişte yüzyıllarca sürdürülmüş olan çok kültürlü bir arada yaşama pratiğinin savaşla birlikte büyük bir saldırıya uğramış olması ve Bosnalı Sırp elitlerin Bosna Hersek'i dışarıdan dayatılmış, yapay bir devlet olarak

---

⁸⁸ Tanıl Bora, *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul 1995, s. 133; Cathie Carmichael, *A Concise History of Bosnia*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 99; Güven, *Bosna-Hersek'te Savaş, Güvenlikleştirme ve Siyasi Liderler*, s. 235-39.

⁸⁹ Aliya İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, (çev.) Alev Erkilet, Ahmet Demirhan, ve Hanife Öz, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 34-35; 575.

⁹⁰ Federalni Zavod za Statistiku, *Stanovništvo Federacije Bosne i Hercegovine 1996-2006*, Bosna i Hercegovina Federacija Bosne i Hercegovine Federalni Zavod za Statistiku, Sarajevo 2008, s. 120-21.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ’NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

gördüklerini her fırsatta dile getirmeleri,⁹¹ Yugonostalji’nin ülkede siyasi bir etki oluşturabileceği düşüncesini naif kılmaktadır. Her ne kadar ülke nüfusunun önemli bir kısmı tarafından barış içinde bir arada yaşama isteği ve hatta bunun bir adım ötesinde milliyetçi söylem ve pratikleri aşan alternatif kimlikler (örneğin etnik kimliklerden ziyade Bosnalı ya da Hersekli üst kimliklerinin benimsenmesi önerisi gibi) inşa etme çabası ortaya konulsa da⁹² bu tür çabalar şimdiye kadar ana akım siyaset karşısında marjinal bir konumda kalmıştır.

Bosna Hersek’te Yugonostalji’nin siyasi bir etki doğurabilmesinin önündeki en önemli engellerden birisinin, savaş sonrasında Dayton Antlaşması ile kurulan siyasi sistemin etnik kimlikleri kemikleştiren ve siyasetin ana öznesi haline getiren yapısının olduğu söylenebilir.⁹³ Savaşın ardından kurulan güç paylaşımı mantığına dayalı siyasi yapı, Bosna Hersek vatandaşlarını milliyetçi ya da en azından belli ulusal-etnik grubu temsil etme özelliği ile öne çıkan partilere oy vermeye itmekte, bu tip partilerin ana akım siyasi partiler olarak kalmasını adeta garantilemektedir.⁹⁴ Yugoslavya geçmişini özlemlerle hatırlayanlar bile mevcut siyasi konjonktürün oluşturduğu sınırlılıklar ekseninde hareket etmek ve ana akım siyasi hareketleri desteklemek durumunda kalmaktadırlar. Böylece ülkenin savaş sonrası siyasi yapısı, Yugonostaljik görüşlerin şekillendirebileceği alternatif siyasi akımların önünü en başından tıkamaktadır. Kimliklerin etnik aidiyetler çerçevesine sıkıştırıldığı savaş sonrası siyasi yapıda Yugonostalji’nin hayalini kurduğu ortak/üst kimlik idealine alan bırakılmamıştır.⁹⁵

⁹¹ <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=356624> (05.10.2023).

⁹² Zlatko Jovanović, “‘This Is a Country for You’: Yugonostalgia and Antinationalism in the Rock-Music Culture of Bosnia and Herzegovina”, *Nostalgia, Loss and Creativity in South-East Europe: Political and Cultural Representations of the Past*, (ed.) Catharina Raudvere, Palgrave Macmillan, London 2018, s. 125-50; Tatjana Takševa, “Building a Culture of Peace and Collective Memory in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina: Sarajevo’s Museum of War Childhood”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Cilt 18, Sayı 1, Nisan 2018, s. 3-18.

⁹³ Mehmet Uğur Ekinci, *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, İstanbul 2014, s. 34; Dejan Guzina, “Dilemmas of Nation-Building and Citizenship in Dayton Bosnia”, *National Identities*, Cilt 9, Sayı 3, Eylül 2007, s. 217-34; Güven, *Bosna-Hersek’te Savaş, Güvenlikleştirme ve Siyasi Liderler*, s. 270; Krupalija, *a.g.t.*, s. 182.

⁹⁴ Christopher Bellamy, “Reflections on the civil war in Bosnia and foreign intervention 1992–98”, *Civil Wars*, Cilt 1, Sayı 2, 1998, s. 22; Ekinci, *a.g.e.*, s. 34.

⁹⁵ Rob Aitken, “Cementing Divisions? An Assessment of the Impact of International Interventions and Peace-Building Policies on Ethnic Identities and Divisions”, *Policy Studies*, Cilt 28, Sayı 3, 2007, s. 247-267; Andrew Gilbert ve Jasmin Mujanović, “Dayton at twenty: towards new politics in Bosnia-Herzegovina”, *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 15, Sayı 4, 2015, s. 606.

Bosna Hersek'te son dönemlerde Yugoslavlıktan ziyade Bosnalılık, önemli bir potansiyel taşıyan ve daha güçlü ikna gücüne sahip bir kimlik biçimi olarak ele alınmaktadır.⁹⁶ Boşnak, Sırp ve Hırvat kimliklerinin yanı sıra Bosnalılık ya da Bosnalı kimliği, özellikle mevcut etnik bölünmüşlüğe karşı alternatif bir aidiyet türü olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim, ister dinî-millî perspektiften ister daha kapsayıcı bir kültürel çerçevede, Bosna Hersek halklarının Orta Çağ'dan beri birlik ve beraberlik kültürünü korumayı başardığını ve farklı biçimlerde sürdürdüğünü ifade eden birbirinden farklı görüşler var olmaya devam etmektedir.⁹⁷ Kapsayıcı bir kimlik olarak Bosnalılık fikrinin savunucuları arasında Bosnalı kimliğinin dördüncü bir milliyet şeklinde teşekkül edilmesi gerektiğini ifade edenler olduğu gibi,⁹⁸ etnik kimliklerin yanı sıra onlarla çakışmayan ancak siyasi bir kategori olarak var olması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır.⁹⁹ Söz konusu her iki kimliğin de ortak vurgusu çok kültürlülük olduğu gibi, ikisi de devlet düzeyinde bir ölçüde karşılık bulabilmekte fakat bu karşılık hiçbir zaman mevcut etnik kimlikleri gölgeleyecek, kültürel bir tasavvurun ötesine geçebilecek seviyeye ulaşmamaktadır.

Sonuç

Pek çok yazar tarafından sorunları çözebileceği düşünülen, bu anlamda zımnen siyasi bir misyon yüklenmesi beklenen Yugonostalji'nin sahip olduğu potansiyelin henüz siyasi bir değişimi tetikleyecek, siyasi bir açılım getirecek düzeyde olduğu söylenemez. Yugonostalji'nin mevcut duruma tepki, eleştirel bir tavır olma anlamında siyasi bir boyuta sahip olduğu

---

⁹⁶ Guy M Robinson, Sten Engelstoft, ve Alma Pobric, "Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the Dayton Accord", *Political Geography*, Cilt 20, Sayı 8, Kasım 2001, s. 965.

⁹⁷ Fikret Karčić, "Šta je to 'Islamska Tradicija Bošnjaka'?", *Islamske Teme i Perspektive*, El-Kalem, Sarajevo 2009, s. 121-32; Ivan Lovrenović, *Unutarnja Zemlja*, Durieux, Zagreb 1999.

⁹⁸ Hamdo Čamo, "Bosanci Kao Ostali, U Bih Su Ustavno I Nacionalno Nepodobna Kategorija", 17 Eylül 2019, <https://hamdocamo.wordpress.com/2019/09/17/bosanci-kaooostali-u-bih-su-ustavno-i-nacionalno-nepodobna-kategorija/>, (05.10.2023); <https://suadkurtcehajic.ba/2023/09/26/kurtcehajic-bosanci-bi-mogli-biti-bosnjacki-interes/>, (06.10.2023).

⁹⁹ <https://www.source.ba/clanak/BiH/648561/dt>, (05.10.2023); Senadin Lavić, "Senadin Lavić: Na vjetrometini akademskog cinizma", *Radio Sarajevo*, 30 Ağustos 2022, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/senadin-lavic-na-vjetrometini-akademskog-cinizma/467452>, (05.10.2023).

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

yadsınamaz. Ancak bu eleştirel tavrın bir siyasi harekete rehber olacak, yön tayin edecek, böylece eleştirilen durumu değiştirmek için siyasi bir eylemi tetikleyecek aktif bir hüviyete sahip olmadığı, daha çok pasif, hatta çoğu zaman umutsuz ve yılgın bir tutumu temsil ettiği görülmektedir.

Her şeyden önce Yugonostalji, her zaman kolayca fark edilemeyen çok katmanlı bireysel duygular ve güdüler içeren karmaşık ve çoğu zaman muğlak bir olgudur. Yugonostalji herkesin üzerinde uzlaşmaya vardığı tek bir bakış açısını, düşünce yapısını ya da sosyokültürel akımı temsil etmemektedir. Yugonostalji, onu benimseyen gruplar tarafından farklı biçimlerde inşa edilmektedir. Alexander Wendt'in¹⁰⁰ uluslararası ilişkilerin temel kavramlarından anarşiye yönelik, "Anarşi, devletler ondan ne anlıyorsa odur" şeklindeki sosyal inşacı yaklaşımı yansıtan meşhur ifadesinden hareketle, 'Yugonostalji, Yugonostaljikler ondan ne anlıyorsa odur' şeklinde tanımlanabilir. Bu nedenle Yugonostalji'nin siyasi hareketlere yön verebilecek sağlam bir ideolojik zemine sahip olmadığı; kolektif hafızanın, gündelik yaşama ve siyasete dair eleştirel duruşun birbirinden oldukça farklı biçimlerde tezahür eden muğlak bir birleşimine uygun görülen bir kavramsallaştırmadan ibaret olduğu söylenebilir.

Yugoslavya'yı özlemle ananların savunduğu ilkelerin başında gelen "Birlik ve Kardeşlik" mottosu Yugoslavya içindeki farklı etnik ve ulusal grupların barış içinde bir arada yaşayabileceği fikrini ifade etmekteyken, aynı zamanda bunun antifaşizm, belli oranda milliyetçilik karşıtlığı gibi ortak değerlere, sosyalizm gibi ortak bir ideolojik temele dayanarak gerçekleştirilebileceğini öngörmekteydi. Yugonostalji akımının Yugoslavya'yı, sosyalist bir federasyon veya benzeri bir siyasi sistemi geri getirme amacı taşımaması ve net bir ideolojik zemininin olmaması, Yugoslavya'ya dair özlemleri siyasi amaçlar ve program ve ideolojik aidiyet açısından boşlukta bırakmaktadır. Bu durum Yugonostalji'nin değersiz ve etkisiz olduğu ya da insanların fikirlerine ve hayatlarına dokunan gerçek bir düşünce ve eylem akımı olmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat Yugoslavya döneminde ideolojik bir arka planı olan ve siyasete yön veren düşüncelerin, ideallerin ve siyasi programların bu özelliklerinden arındırılarak benimsenmesi, yeniden inşa edilmesi hatta bazen bir popüler kültür nesnesi haline gelmesi demektir. Bunun neticesinde Yugonostalji farklı fikirlere, siyasi görüşlerden ve ulusal-etnik/dinî vb. kimlik gruplarından insanları bir araya getirebilme

¹⁰⁰ Alexander Wendt, "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, Cilt 46, Sayı 2, 1992, s. 391-425.

becerisine sahip iken, bu farklı grupların ülkelerindeki siyaseti etkileyebilecek ortak bir siyasi amaç ve program altında bir araya gelmesi gibi bir motivasyon, istek ve arzuyu içermemektedir.

Yugonostalji, en azından şimdilik, gelecek projeksiyonuna sahip olma, güncel sorunlara çözümler üretecek siyasi fikirler inşa etme anlamında ilerici bir yaklaşımı değil, ülkelerindeki sorunlardan bunalan ve geleceğe dair karamsar ve pasif bir tavır benimseyen grupların adeta geçmişe kaçarak şimdiki zamanı protesto etmesi anlamında “gerici” (*retrograde*) bir yaklaşımı temsil etmektedir. Yugonostalji sorunlara çözüm üretebilecek, milliyetçi çerçeveyi alaşağı edebilecek güçte bir siyasi akım olmaktan uzaktır. Nitekim nicelik açısından değerlendirildiğinde de kendisini Yugonostaljik olarak tanımlayanların eski Yugoslavya ülkelerinde küçük bir azınlığı temsil etmesi, çoğunluğun ise Yugoslavya sonrasına dair memnuniyetsizliklere sahip olsa da çözümü geçmişten ilham almakta görmemesi ve belli bir milliyetçilik biçimini benimsemiş olması Yugonostalji’yi kitlesel bir destekten alıkoymaktadır.

Burić’in, eski Yugoslavya ülkelerinin Avrupa Birliği bünyesinde yeniden bir araya gelmesi halinde Yugonostalji’nin siyasi bir etki doğurabileceği yönündeki ilgi çekici görüşü, Avrupa Birliği’nin sunduğu ulus ötesi kimliğin, Birlik üyeleri arasında sınırların kalkması ve ortak para birimi gibi düzenlemelerin bölgede Yugoslavya dönemine benzer bir bütünleşmeyi yeniden doğurabilme potansiyeline ilişkin gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutabileceği söylenebilir. Fakat her ne kadar mevcut ulusal ve milliyetçi yapıların tekeline aşan bütün platformlar Yugoslavlık gibi farklı tahayyüllere yeni manevra alanı yaratma potansiyeli taşmaktaysa da Yugoslavya içerisinde dahi mevcut etnik ayrımlar aşılamamışken, doğrudan başka merkezlere bağlı bütünleşmelerin Yugoslavlık idealinin güçlenmesi sonucunu doğurması olası ve gerçekçi gözükmemektedir. Yugoslavlığın bu bağlamda alternatifsiz bir “Kardeşlik ve Birlik” ülküsü taşıyıcısı şeklinde düşünülmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, Yugoslavlık ideali ya da Yugoslav üst kimliğinden ilham alan siyasi akımların olası bir paradigma dönüşümünde diğer fikirlere karşı nasıl üstünlük kurabileceği belirsizliğini korumaktadır. Son olarak, Yugonostalji’nin esasında milliyetçiliğe ya da ulusal kimliklere rakip olmak ya da ana akım siyasetin işleyişini değiştirmek gibi bir amaç taşımadığı söylenebilir. Bu çerçevede, Yugoslavya’ya özlem ve mevcut sorunlara eleştiri çerçevesinde oluşan bu sosyokültürel akıma siyasi dönüşüme ön ayak olmak gibi bir rol atfetmenin isabetli bir değerlendirme olmayacağı görülmektedir.

KAYNAKÇA

A. Araştırma ve İnceleme Eserler

AITKEN, Rob, “Cementing Divisions? An Assessment of the Impact of International Interventions and Peace-Building Policies on Ethnic Identities and Divisions”, *Policy Studies*, Cilt 28, Sayı 3, 2007, ss. 247-267.

BELAJ, Marijana, “‘I’m not religious, but Tito is a God’: Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims”, *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*, (ed.) Peter Jan Margry, Amsterdam University Press, Amsterdam 2008, ss. 71-93.

BELLAMY, Christopher, “Reflections on the civil war in Bosnia and foreign intervention 1992–98”, *Civil Wars*, Cilt 1, Sayı 2, 1998, ss. 1-25.

BIEBER, Florian, *The Rise of Authoritarianism in The Western Balkans*, Palgrave Macmillan, Cham 2020.

BIONDICH, Mark, *The Balkans: Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, Oxford 2011.

BORA, Taml, *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul 1995.

BOŠKOVIĆ, Aleksandar, “Yugonostalgia and Yugoslav Cultural Memory: Lexicon of Yu Mythology”, *Slavic Review*, Cilt 72, Sayı 1, 2013, ss. 54-78.

BOUGAREL, Xavier, “Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea”, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, (ed.) Dejan Djokic, Hurst, London 2003, ss. 100-114.

BOYM, Svetlana, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York 2001.

BREZNIK, Maja, ve MOČNIK, Rastko, “Organized Memory and Popular Remembering: The Encounter of Yugonostalgia Theories with Socialism”, *Memory Studies*, Cilt 15, Sayı 5, Ekim 2022, ss. 1055-1069.

BRUBAKER, Rogers, “Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account”, *Theory and Society*, Sayı 23, 1994, ss. 47-78.

BURIĆ, Fedja, “Dwelling on the Ruins of Socialist Yugoslavia: Being Bosnian by Remembering Tito”, *Post-Communist Nostalgia*, (ed.) Maria Todorova ve Zsuzsa Gille, Berghahn Books, New York 2010, ss. 227-243.

CARMICHAEL, Cathie, *A Concise History of Bosnia*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

CEPIC, Zdenko, “Yugoslavya’da Slovenya (1945-1991): Süreçler ve Olaylar”, *Yugoslavya Tarihi: 1918-1991*, (ed.) Hakan Demir, (çev.) Muharrem Rahte, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021, ss. 99-124.

ÇINAR, Kürşat, “Dismemberment of Yugoslavia: Lessons for the Ethnic Conflict Literature”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, 2019, ss. 15-27.

DJOKIC, Dejan, “‘After One Hundred Years’: The Yugoslav Idea in Historical Perspective”, *Historically Speaking*, Cilt 5, Sayı 2, 2003, ss. 18-21.

DURAN, Hasan ve İbrahim Fevzi Güven, “Radovan Karadžić’in Bosna Savaşı’na Dair Güvenlikleştirme Siyasetinde Kullandığı Söylemler”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Mart 2022, ss. 192-213.

EKİNCİ, Mehmet Uğur, *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, İstanbul 2014.

ENNS, Anthony, “The Politics of Ostalgic: Post-Socialist Nostalgia in Recent German Film”, *Screen*, Cilt 48, Sayı 4, Ocak 2007, ss. 475-91.

FEDERALNI ZAVOD ZA STATISTIKU, *Stanovništvo Federacije Bosne i Hercegovine 1996-2006*, Bosna i Hercegovina Federacija Bosne i Hercegovine Federalni Zavod za Statistiku, Sarajevo 2008.

FİLİZ, Melih, *Dağılıştan Sonra Sosyalist Yugoslavya’yı Hatırlamanın Nostaljik Boyutu: Saraybosna Örneği*, Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Şeref Uluocak, Çanakkale 2020.

GILBERT, Andrew ve Jasmin Mujanović, “Dayton at twenty: towards new politics in Bosnia- Herzegovina”, *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 15, Sayı 4, 2015, ss. 605- 610.

GODINA, Vesna V., “The Outbreak of Nationalism on Former Yugoslav Territory: A Historical Perspective on the Problem of Supranational Identity”, *Nations and Nationalism*, Cilt 4, Sayı 3, 1998, ss. 409-422.

GREENBERG, Jessica, “On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia”, *American Anthropologist*, Cilt 113, Sayı 1, Mart 2011, ss. 88-100.

GUZINA, Dejan, “Dilemmas of Nation-Building and Citizenship in Dayton Bosnia”, *National Identities*, Cilt 9, Sayı 3, Eylül 2007, ss. 217-234.

GÜVEN, İbrahim Fevzi, *Bosna-Hersek'te Savaş, Güvenlikleştirme ve Siyasi Liderler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2023.

_____, “Yugoslavya'nın Dağılması Bağlamında Josip Broz Tito ve Slobodan Miloseviç'in Söylem ve Politikalarının İncelenmesi”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Sayı 17, 2016, ss. 101-128.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Historija Bosnjaka*, Bosnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo 1998.

İZZETBEGOVIÇ, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, (çev.) Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

JOVANOVIĆ, Zlatko, “‘This Is a Country for You’: Yugonostalgia and Antinationalism in the Rock-Music Culture of Bosnia and Herzegovina”, *Nostalgia, Loss and Creativity in Sout- East Europe: Political and Cultural Representations of the Past*, (ed.) Catharina Raudvere, Palgrave Macmillan, London 2018, ss. 125-50.

JOVIĆ, Dejan, “‘Official Memories’ in Post-authoritarianism: An Analytical Framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt 6, Sayı 2, Ağustos 2004, ss. 97-108.

KAMBEROVIĆ, Husnija, “Yugoslavya’da Bosna-Hersek (1918-1991)”, *Yugoslavya Tarihi: 1918-1991*, (ed.) Hakan Demir, (çev.) Muharrem Rahte, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021, ss. 125-142.

KARČIĆ, Fikret, “Šta je to ‘Islamska Tradicija Bošnjaka?’”, *Islamske Teme i Perspektive*, El- Kalem, Sarajevo 2009, ss. 121-132.

KOLSTØ, Pål, “Identifying with the Old or the New State: Nation-Building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav Successor States: Nation-Building versus Yugonostalgia”, *Nations and Nationalism*, Cilt 20, Sayı 4, Ekim 2014, ss. 760-81.

KRUPALIJA, Mustafa, *Modern Boşnak Milli Kimliğinin Teşekkülü ve Kimlik Unsurlarının İncelenmesi (1850-2020)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. İsmail Demirezen, İstanbul 2020.

KURTOVIĆ, Larisa, “Yugonostalgia on Wheels: Commemorating Marshal Tito across Post- Yugoslav Borders: Two ethnographic tales from post-war Bosnia-Herzegovina”, *Newsletter of the Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies*, Cilt 28, Sayı 1, 2011, ss. 2-13.

LINDSTROM, Nicole, “Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia”, *East Central Europe*, Cilt 32, Sayı 1-2, 2005, ss. 227-237.

LOVRENOVIĆ, Ivan, *Unutarinja Zemlja*, Durieux, Zagreb 1999.

MAKSİMOVIĆ, Ivan, “From Yugoslavia to Yugonostalgia: Political Elements in Narratives about Life in the Former SFRJ”, *Twentieth Century Communism*, Sayı 11, 2016, ss. 83-96.

MAKSİMOVIĆ, Maja, “Unattainable Past, Unsatisfying Present–Yugonostalgia: An Omen of a Better Future?”, *Nationalities Papers*, Cilt 45, Sayı 6, Kasım 2017, ss. 1066-1081.

MALEŠEVIĆ, Siniša, *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Routledge, New York 2002.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

PALMBERGER, Monika, *How Generations Remember: Conflicting Histories and Shared Memories in Post-war Bosnia and Herzegovina*, Global Diversities, Palgrave Macmillan, London 2016.

_____, “Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future”, *Sociologija*, Cilt 50, Sayı 4, 2008, ss. 355-370.

_____, *Renaming of Public Space: A Policy of Exclusion in Bosnia and Herzegovina*, Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity, Göttingen 2012.

_____, “Ruptured Pasts and Captured Futures: Life Narratives in Postwar Mostar”, *Focaal - Journal of Global and Historical Anthropology*, Sayı 66, 2013, ss. 14-24.

PETROVIC, Tanja, “Nostalgia for the JNA? Remembering army in the former Yugoslavia”, *Post-Communist Nostalgia*, (ed.) Maria Todorova ve Zsuzsa Gille, Berghahn Books, New York 2010, ss. 61-81.

_____, “The past That Binds Us: Yugonostalgia as the Politics of Future”, *Transcending Fratricide: Political Mythologies, Reconciliations, and the Uncertain Future in the Former Yugoslavia*, (ed.) Srdja Pavlovic ve Marko Zivkovic, Nomos, Baden-Baden 2013, ss. 129-147.

_____, “The Territory of the Former Yugoslavia in the ‘Mental Maps’ of Former Yugoslavs: Nostalgia for Space”, *Sprawy Narodowosciowe*, Sayı 31, 2007, ss. 263-273.

_____, “‘When We Were Europe’: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives. The Case of the Cable Factory Workers in Jagodina”, *Remembering Communism: Genres of Representation*, (ed.) Maria Todorova, Social Science Research Council, New York 2010, ss. 127-153.

POPOVIĆ, Milica, “Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers”, *Nostalgia on the Move*, (ed.) Mirjana Slavković ve Marija Đorgović, The Museum of Yugoslavia, Belgrade 2017.

RAMUJKIĆ, Vahida, “Disputed Histories-Personal and Official Narratives in (Post) Yugoslav Era History Textbooks”, *Culture*, Sayı 9, 2015, ss. 9-18.

ROBINSON, Guy M, Sten Engelstoft, ve Alma Pobric, “Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the Dayton Accord”, *Political Geography*, Cilt 20, Sayı 8, Kasım 2001, ss. 957-980.

SARAČ-Rujanac, Dženita, *Odnos Vjerskog i Nacionalnog u Identitetu Bošnjaka Od 1980. Do 1990, Godine*, Institut za Istoriju, Sarajevo 2012.

SCHWANDNER-SIEVERS, Stephanie, “Invisible-Inaudible: Albanian Memories of Socialism After the War in Kosovo”, *Post-Communist Nostalgia*, (ed.) Maria Todorova ve Zsuzsa Gille, Berghahn Books, New York 2010, ss. 96-112.

SPASIĆ, Ivana, “Jugoslavija Kao Mesto Normalnog Života: Sećanja Običnih Ljudi u Srbiji”, *Sociologija*, Cilt 54, Sayı 4, 2012, ss. 577-94.

TAKŠEVA, Tatjana, “Building a Culture of Peace and Collective Memory in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina: Sarajevo’s Museum of War Childhood”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Cilt 18, Sayı 1, Nisan 2018, ss. 3-18.

TOMIĆ, Đorđe, “From ‘Yugoslavism’ to (Post-) Yugoslav Nationalisms: Understanding Yugoslav Identities”, *European National Identities: Elements, Transitions, Conflicts*, (ed.) Roland Vogt, Wayne Cristaudo ve Andreas Leutzsch, Routledge, New York 2014, ss. 271- 292.

UGREŠIĆ, Dubravka, “Nostalgia”, (çev.) David Williams, *Salmagundi*, Sayı 176, 2012, ss. 3-13.

_____, *The Culture of Lies: Antipolitical Essays*, (çev.) Celia Hawkesworth, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1998.

ÜLGER, İrfan Kaya, *Yugoslavya Neden Parçalandı? Balkan Dramının Perde Arkası*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2009.

VELIKONJA, Mitja, “Between Collective Memory and Political Action: Yugonostalgia in Bosnia- Herzegovina”, *Bosnia-Herzegovina since Dayton: Civic and Uncivic Values*, (ed.) Ola Listhaug ve Sabrina P. Ramet, Angelo Longo Editore, Ravenna 2013, ss. 351-368.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE NOSTALJİ, KİMLİK VE SİYASET:
YUGONOSTALJİ'NİN SİYASİ ETKİ POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

_____, “Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries”, *East European Politics and Societies: And Cultures*, Cilt 23, Sayı 4, Kasım 2009, ss. 535-551.

_____, *Rock'n'Retro: New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*, Založba Sophia, Ljubljana 2013.

_____, “The Past with a Future: The Emancipatory Potential of Yugonostalgia”, *Imagination: Civil Identities and Rights in European Nation-states: Securing the Rights of Migrant Workers as a Contribution for Sustainable Peace-building*, (ed.) Lana Zdravkovic ve Iva Zenzerovic-Sloser, Mirovni inštitut, Ljubljana 2011, ss. 146-173.

_____, *Titostalgia—A Study of Nostalgia for Josip Broz*, Mirovni inštitut, Ljubljana 2008.

_____, “Ways of Remembering Yugoslavia: The Yugoslav Rear-View Mirror”, *Yugoslavia from a Historical Perspective*, (ed.) Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Höpken, ve Florian Bieber, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade 2017, ss. 515-547.

_____, “When Times Were Worse, The People Were Better: The Ideological Potentials and Political Scope of Yugonostalgia”, *Nostalgia on the Move*, (ed.) Mirjana Slavković ve Marija Đorgović, (çev.) Natalija Majsova, The Museum of Yugoslavia, Belgrade 2017, ss. 7-13.

VOLČIČ, Zala, “Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the Former Yugoslavia”, *Critical Studies in Media Communication*, Cilt 24, Sayı 1, Mart 2007, ss. 21-38.

VUCKOVIC, JURIS, Tanja, “‘Things Were Good during Tito’s Times, My Parents Say’: How Young Croatian Generations Negotiated the Socially Mediated Frames of the Recent Yugoslav Past”, *Memory Studies*, Cilt 13, Sayı 6, Aralık 2020, ss. 932-951.

WENDT Alexander, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, Cilt 46, Sayı 2, 1992, ss. 391-425.

WIBERG, Haakan, "Societal Security and the Explosion of Yugoslavia", *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, (ed.) Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre, Pinter Publishers, London 1993, ss. 93-109.

B. Elektronik Kaynaklar

ČAMO, Hamdo, "Bosanci Kao Ostali, U BiH su Ustavno i Nacionalno Nepodobna Kategorija", <https://hamdocamo.wordpress.com/2019/09/17/bosanci-kao-ostali-u-bih-su-ustavno-i-nacionalno-nepodobna-kategorija/>, (17 Eylül 2019).

LAVIĆ, Senadin, "Senadin Lavić: Na vjetrometini akademskog cinizma". Radiosarajevo, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/senadin-lavic-na-vjetrometini-akademskog-cinizma/467452>, (30 Ağustos 2022).

RTRS, "Dodik: BiH vještačka tvorevina u kojoj se ne poštuje izborna volja", *Radio Televizija Republike Srpske (RTRS)*, 01 Kasım 2019, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=356624>, (25.11.2023).

SOURCE.BA, "Kurtćehajić: Bosanac i Bošnjak su sinonimi za bosanski narod". *Source.ba.*, <https://www.source.ba/clanak/BiH/648561/dt>, (30 Haziran 2023).